

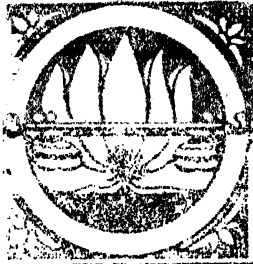
એકતારો

અવેરચંદ મેઘાણી.

૨૧

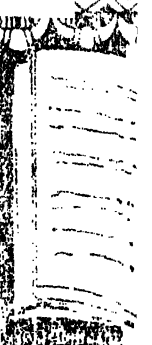
ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજગતી કોપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૪૮-૦૮ કિમત ૧-૮-૭

ગ્રંથનામ રૂડતારો

વર્ગીક ૮-૧૪

367
15 OCT 1946

211

ગુર્જર ગ્રંથાલય કાર્યાલય
પ્રકાશક તથા વિક્રેતા
ગાંધીસ્થાન અમદાવાદ.

એક તારો

સ્વતંત્ર ભજનો તેમ જ
અન્ય ગીતોકાવ્યોનો સંગ્રહ

લેખક

કવેરચંદ મેઘાણી

પ્રસાદક :

ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય

ગાંધી સ્તો : અમદાવાદ

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૉપીરાઈટ-સંગ્રહ
૨૫૬૦૮

પ્રથમ આવૃત્તિ : ૧૯૪૦

બીજી આવૃત્તિ : ૧૯૪૧

દ્વિતીય પ્રકાશન

પ્રકાશક :

ચુગ્તર અંબરભાઈ કાર્યાલય,
શંભુલાલ જગસીભાઈ શાહ
ગાંધી રસ્તા : અમદાવાદ

મુદ્રક :

કાન્તિલાલ ગિરધરલાલ શાહ
શ્રી સારદા મુદ્રણાલય
પાનકાર નાકા : અમદાવાદ

છાગલાળો મારો એકતારો ગારો ગીત, હું નાચું રે
પાયે બાંધી કુવરું નાચું.

[મોરપીઠનાં
મુદ્રા]

અ પે જી

એકતારાનાં બન્ને ચિત્રો આલેખનાર

સ્વયંનિર્મિત કલાકાર ભત્રીજા

શ્રી લાલચંદને

ક્ર મ

	પાનું
પ્રવેશક	૬ થી ૨૬
૧ સમ્મતા મોદાગરને	૩
૨ તકદારનં ત્રોફનારી	૭
૩ મોરપીળ્યાં મલ	૯
૪ ગરજ કોને ?	૧૧
૫ વધુ ન માગું	૧૨
૬ ધીમાં ધીમાં લોચન ખાલો	૧૫
૭ નવાં કલેવર ધરો	૧૭
૮ પ્રાંતિ	૧૮
૯ હજુ શું બાકી હશે !	૧૯
૧૦ સર્જન-મેદારની બેડલી	૨૦
૧૧ એક ડાંગે એક વ્યકારે	૨૨
૧૨ ન બખિયાતી નથી	૨૩
૧૩ વર્ણ	૨૪
૧૪ પત્રીનાં સાવકાં બાળ પાછાં વળે	૨૬
૧૫ મનં વચ્ચેના મા	૨૭
૧૬ કાંતનાનં	૨૮
૧૭ નાકનની નિસાળી	૩૦
૧૮ કેમ કહે ? કાવેનં	૩૧
૧૯ મરીમોદારની સાતકાંઠા	૩૮
૨૦ પગનકડની પ્રગતિ	૩૯
૨૧ વાંદરો અને વિદાન	૪૦
૨૨ હું તમામના ગુલામ	૪૧
૨૩ બળે બળે બબીર ધાર આરતા	૪૨
૨૪ વસધૂપ	૪૪
૨૫ મોતનાં કંઠમાળા	૪૬

૨૬	નિરર્થક તૈયારીઓ	૪૮
૨૭	કાટરો અગ્નિચંબો ને—	૫૦
૨૮	સમગ્રેર તારી બોંડી પડી રે	૫૨
૨૯	કંદન બાકી કેટલાં ?	૫૪
૩૦	અસલ વાત	૫૫
૩૧	ભર ભર જાંટું અંજલિ	૫૬
૩૨	વીર જતીન્દ્રનાં અંબારણાં	૫૭
૩૩	આશુવંચાએલા મંદેશા	૬૧
૩૪	કાળનું કંદન	૬૨
૩૫	સલામો	૬૩
૩૬	અદીરી આગના આત્મનાના	૬૪
૩૭	આખરી ગાન	૬૫
૩૮	કિન્ચ મંગલક	૭
૩૯	કોઈ પ્રકે કે	૬૮
૪૦	પુનની વાટ જતની	૬૯
૪૧	લોકેશ્વરના મેત્રુગંધ	૭૦
૪૨	પરદેશીઓને, પાતરીઓને, યોદ્ધાઓને	૭૧
૪૩	સાહિબની આરમાસી	૭૨
૪૪	હિન્દીજન	૭૪
૪૫	બુદ્ધાના જંગલમાંથી	૭૫
૪૬	સંધ્યાએળા	૭૬
૪૭	છો યા	૮૦

નિવેદન : બીજી આવૃત્તિનું

નીચેનાં ગીતો આ આવૃત્તિમાં બાદ દીધાં છે,—

આવળે વાલી બા: ધરણીને દેવસમાં વરદાન : જોગંદર જગદીશને:
અનાદર પામેલી લેખિનીને: એ ચાર રવીન્દ્ર-કૃતિઓ પરથી ઉતારેલાં
હતાં. એને નવા સંગ્રહ રવીન્દ્ર-વીણામાં મૂકી દીધાં છે.

‘ દૂબળાની નારી ’ કાઠી નાખ્યું, કારણ કે એ સાંતાલની નારી-
(રવીન્દ્ર-વીણા)ની નકલ જેવું હતું.

‘ જન્મભોમના અનુતાપ ’ અને ‘ ખમા ખમા લખવાર ’ એ બે
ગાંધી-કાવ્યો બાદ કરીયાં છે, કારણ કે ગાંધીજીને વિશેની તમામ
કૃતિઓનો જુદો સંગ્રહ ‘ આપુનાં પારણાં ’ નામથી થયો છે.

‘ હસતા હિમાલયને ’ કાઠી નાખ્યું, કારણ કે તદ્દન નબળું લાગ્યું.
પ્રવેશક (આત્મનિરીક્ષણ)માંથી પણ કેટલો ભાગ બાદ દીધો છે.
કૃતિઓનો ક્રમ બદલી નાખી વિષયવાર ગોઠવવાની દૃષ્ટિ રાખી છે.
ટિપ્પણમાં જરૂરી વધવટ કરી છે.

બોટાદ, ૧૯૪૬

ઝવેરચંદ મેઘાણી

આત્મનિરીક્ષણ

શબ્દના સોદાગરો : કવિજનોને, સાહિત્યના સર્જકોને એ નામે ઓળખાવવા શું ઉચિત નથી ? સોદાગર એટલે દેશદેશાન્તરે ધૂમતો, જૂજવા સીમાડાનો પરિભ્રમણશીલ વ્યાપારી. હાટડું માંડીને એ ખેસે નહિ. એની વણુજાર સાહસોને નોતરતી ચાલે. અણખેડ્યા પંથ એને ડરાવે નહિ, અણદીઠી ભોમ એને અકળાવે નહિ, નવલા પ્રદેશોનાં એ અન્નોદક ચાખે. એની ઠાલવેલી પોઠ્યોમાંથી સ્થલેસ્થલની માલ-આપલે ચાલે. સોદાગર શબ્દ સર્વોચિત છે, કારણ કે વિચારો અને ઊર્મિઓના કાફલાવહનનો સાહિત્યિક વિશ્વપ્રવાસી છે, સાહસશૂર છે, ધૂની છે, અને એ બધાંથી થે ચડી જાય તેવું તેનું ગિરદ તો છે, પોતાના પ્રિય ઘરસંસારથી લાંબા વિજ્ઞેગો, સ્વૈચ્છિક દેશવટાઓ લેવાનું. એના કેડા એકલ હોય છે. છતાં એ તો વ્યવહારી સોદાગર છે, વિવેક એ એનું મોટું લક્ષણ છે.

‘ ઊપડ ધણીને દ્વાર ! ’

પણ શબ્દોના સર્વ સોદાગરોમાં થે વિલક્ષણ ને વિષમપંથી તો કવિતાકાર છે. એને આપણે ઓળખ્યો છે અતરિયો, સુરૈયો કહીને. ‘ આપણુ કાંધે લઈ ગઈયાં, ઊપડ ધણીને દ્વાર ! ’ એ બાંધ્યું છે મેં કવિ-સુરૈયાનું નિરાળું સ્વરૂપ. એનો અસખ્યાળ એણે એની કાંધ પર જ ઉપાડવાનો હોય છે. એની કૂંપીઓમાં અર્કો, નિષ્કર્ષો ભર્યા છે. એની કવિતાની પોઠો કે કાફલા નથી ઠલવાતા. એના પ્રત્યેક શબ્દ-પૂંલડાની અવનિભરતી ફારમને માટે માનવસંસારના ઊકળતા ચરૂમાં અજબમુજબ પ્રાણુ પરિતાપે બફાયા હોય છે. એણે જે સુગંધ નિચોવી છે તે કોટિ કોટિ જનહૈયાનાં સંવેદનોમાંથી નીપજેલ હોય છે. ઉઠાવીને એણે ધણીને દુવાર ઊપડવાનું હોય છે. ‘ ધણીને દુવાર ’ : માલિકની

સન્મુખ : કવિનું આખરી મુકામ ઇશ્વરનું આંગણું છે. ‘ધણીને દુવાર’
એ શબ્દ લબ્ધનવાણીનો છે. રવીન્દ્રનાથે કરેલી કવિ-પ્રયાણની કલ્પના પણ

નીરવ ગિનિ

તાહાર પાયે

નીરવ બીના દિવો ધરિ

‘અધાં ગાનો ખતમ કરીને, આખરમાં મારી નિઃશબ્દ વીણાને
તો હું એ ‘નીરવ’ને જ ચરણે ધરી દઈશ.’ એજ છે :

સ્વાનુભવો ને પરાનુભવો

હું આ લખું છું તે શું ખરે જ અંતરમાં અનુભવું છું ? કવિ-
તાકાર, સાહિત્યનો સર્જક શું સાચોસાચ નિઃશબ્દ્ય અધું સ્વાનુ-
ભવમાંથી નિતારે છે ? ‘ગરજ કોને ?’ નામનું આમાંનું લબ્ધન મેં
એક ચિંતનગામી, યોગલક્ષિતના આશ્ચક અધ્યાપક પાસે ગાયું ત્યારે એણે
પણ મને પ્રશ્ન કર્યો કે તું આ પ્રભુ-તલસાટનો અનુભવ કરી શકે છે ?
‘પ્રભુ’ નામે યોગખાતું કોઈ એક અગમ અગોચર સત્ત્વ, માનવીને
ખોજવા, મેળવવા, પોતાની પાસે ખેંચવા, પોતાના આત્મવિકાસની
ભૂમિકા લગી ચડાવવા વલવલે છે; મત્સ્યાવતાર ધરી માનવજીવને
જળમાં જોતનારો, વરાહ રૂપે કાદવમાં ઢૂંઢનારો કોઈક ચૈતન્યજ્યોતિ
યુગાન્તરોથી ઉત્ક્રાંતિક્રમ દ્વારા જીવને શિવસ્વરૂપે પામવા મથે છે અને
જળ, કીચડ, પથ્થર, વનસ્પતિ, પંખી ને પશુકોટિમાંથી છેવટે માનવ-
ભૂમિકામાં તો લઈ આવ્યો છે, તો એ હજી તલસે છે : માનવી પ્રભુ
માટે નહિ પણ પ્રભુ માનવી માટે તલસે છે : એવો જ ‘ગરજ કોને ?’
ના પદવાળો ભાવ, તે શું પદનો રચયિતા પોતાના ઊર્મિતંત્રમાં
અનુભવે છે ? તલસતા પરમ ચૈતન્યસ્વરૂપની એને આત્મપ્રતીતિ થાય છે ?

અધ્યાપક મિત્રના એ પ્રશ્નનો ઉત્તર મેં નકારમાં વાળ્યો. ભક્તો
પોતાના અનુભવો ગાતા હશે, કવિતાકારોનો એક સમૂહ પોતાનાં

ઉરસંવેદનોને શબ્દસ્થ કરતો હશે; પણ બીજો એક સમૂહ છે, જે બહુધા પરાનુભવોને જ પોતાના ઊર્મિ-તંત્રની વીણા કે એકતારા પર બજાવવા મથે છે. એટલે કે મુખ્યત્વે એ કલ્પક છે, નિજનુભવી નથી. ઉદાહરણ લઈએ : પીડિતો દુઃખિતોનાં પદો ઘણાએ ગાયાં છે, મેં પણ ગાયાં છે. એમાંનાં કેટલાંક પરભાષામાંથી મેં જેમ આપણી ભાષામાં ઉતાર્યાં છે, તેમ બીજાં કેટલાંક જેને વ્યવહારવાણીમાં મૌલિક નામે ઓળખવામાં આવે છે તે પણ વસ્તુતઃ મૌલિક નથી, એટલે કે તેનાં મૂળ રચનારના પોતાના પીડિતપણામાં નથી બાજેલાં. પર-ભૂમિમાં ઊગેલ શેષાઓને પોતાને આંગણે લાવીને ઓપનાર માણસની માફક, પરપીડનનાં સંવેદનોમાંથી ઉદ્ભવેલા એ ભાવોને મેં મારી કલ્પનાભોમમાં માત્ર રાખ્યા છે. ભોગવનાર, અનુભવનાર, વેદનાનાં હજો વડે ઓદાર્ઠ જનાર ભોંય પારકાં હૈયાંની છે; કવિતાકાર એ સંવેદનોના સીધા પરિસદનાર તરીકેનો દાવો કરી શકે નહિ.

સંવેદનાની ખરલમાં

યૂથિકાએ ગાયું છે ગ્રામોદ્દીનની તાવડી ઉપર : ‘કાઈ કહિયો કહિયો કહિયો રે હરિ આવનકી.’ મીરાંનાં બીજાં યે ઘણાં પદો એણે ગાયાં છે. ગાન એનું છે, તલસાટ એના નથી, મીરાંના છે. મીરાંની ભરમ ઉપર ચાર સૈકાના વાયરા વાઈ ચૂક્યા છે. આજની ગાનારી એ સૈકાજૂના સૂક્ષ્મ પરાનુભવને પોતાના ગળામાં કાતરે છે. ગાનારી ભેખ લઈને, રાજવૈભવ ત્યાગીને, પતિને ય તરછોડીને, વૃંદાવનમાં વિચારવા નીકળી નથી પડી; ગાનારનું હૃદય પણ, મીરાંની પ્રભુપ્રીતે રંગાયું રસાયું હરદમ તો નહિ રહેતું હોય, ગાનારે ભગવો કે ધોળો વેશ પહેર્યો નહિ હોય. ગાનારી જેમ મીરાંની મનોભૂમિમાં પહોંચેલી નહિ હોય, તેમ બીજો પાસે મીરાંની નકલ બનાવટ પણ નથી કરતી. એણે એના ગળામાં પરનું સંવેદન ઘૂંટ્યું છે. એજ સ્વધર્મ કવિતા-કારનો સમજવો. એ ઘૂંટે છે કલ્પના વતી ઊર્મિતંત્રની ખરલમાં; પણ

એ ઘૂટે તો છે પારકાના અનુભવ. એવાઓની જમાતમાં આપણું સ્થાન હોય તો બસ છે.

અસલી કે નકલી

કવિઓ એટલે તો વેદવાણીમાં કહેલા ઋષિઓ : આર્ષદષ્ટાઓ : પરમ સત્યના પયગમ્બરી પેખન્દાઓ : એ જ કવિઓ પોતાનાં પાર-ગામી ચક્ષુઓનું ખચીત દીઠેલું ગાય. કવિતાકારો એવી આર્ષદષ્ટિનો તો શું પણ ઉંચર લગીની યે ભૂમિને નિહાળી હોવાનો દાવો ન કરી શકે. સ્વાનુભવલક્ષી કવિતાના રચનાકારો પણ જે ઝીણવટથી તપાસશે તો એમણે ગાયો હોય તે 'સ્વાનુભવ' કિંચિત જ પોતાનો અનુભવ હશે. પરાનુભવના પડધાને જ ઘણું ખરું એ સ્વાનુભવમાં ઘટાવતા હોય છે. વિશ્વકવિતાના પ્રચૂર વારસાની આપણને આજે સુકર પ્રાપ્તિ થઈ ચૂકી છે. એના ગાઢ પરિચયે આપણને ઉચ્ચારણની સરલતા સંપાદવી છે. એ સરલતાને આપણી કલ્પનાસૃષ્ટિમાં અનેકવિધ ખેતો ખેલાવીએ છીએ ને એ ખેલનમાં આપણી શૈલીક ક્ષણોની સહૃદયતાને મૂકીએ છીએ. તેને પ્રતાપે આજની કવિતા સરગ્ગન્ય છે. મીરાંને ગાવામાં જેવી સહૃદયતા યુથિકાએ કેળવી છે તેના જેવી આપણી સહૃદયતા આપણાં પરાનુભવગાનમાં આપણે સીંચીએ તેટલે અંશે એ કવિતા સાચી બની એમ કહેવાનો આજે શિષ્ટાચાર છે. સહૃદયતાનું પ્રમાણ જેમ અલ્પ, તેમ તે કવિતાને વધુ નકલી કહેવાનો રિવાજ છે.

પ્રયોગકારો છીએ

આપણી ઘણીખરી કવિતા મૂળે તો નકલી છે. છતાં એમાંની સર્વોત્તમ નકલ એ કે જે તત્ક્ષણ પૂરતી દિલસચ્ચાઈએ વિભૂષિત : બાકીની બધી બનાવટપણાથી દૂષિત : 'ઊછી ઉધારા અરક લઈ માંહીં ભેળે તેલ ધૂપેલ : એ રે સૂરૈયાની ફૂડી ચાલાકી, નારીરંજણ ખેલ !' ઉત્તમ કવિતાકારો કુશળ કસખીઓ હશે, ખરા કવિઓ ન યે હોય. એવું કથન તુચ્છકાર નથી સૂચવતું. કુશળ

કસખીપણું પણ કંઈ રસ્તામાં પડ્યું છે ! યોગ: કર્મસુ કૌશલમ્ : એ તો યોગ છે. એ છે પ્રયોગકારોનો યોગ. :ઘણાખરા પ્રયોગો જ કરનારા છીએ. નાના પ્રકારના કલ્પના-પ્રયોગો કરી, નાના પ્રકારના લાગણી-પ્રયોગો કરી, નાના પ્રકારના ભાષાછદોના પ્રયોગો કરી કરી પરાનુભવોનું એવું ઉચ્ચારણ શોધીએ છીએ, કે જે પરજનોને પોતાને હૈયે વારંવાર રમતું લાગ્યા કરતું હોય છતાં રમ્ય સ્વરૂપે પ્રગટ કરતાં ન આવડતું હોય : ‘what oft was thought but never so well expressed.’ આંગ્લ કવિ પોપની, કવિતા વિષેની આ પિછાન મને સ્વીકાર્ય છે. આપણો સ્વધર્મ, અનેક હૈયામાં રમી રહે તેવાં વાણી-સ્વરૂપો ધડવાનો છે. જનજનને ઊર્મિ-આરે એના આતમતત્ત્વને ભાવતાં ટોપરાં તેજનનાનાં વહાણો નાંગરતા તમે સાહસશૂરની ખુમારીએ ભર્યા સોદાગરો છો કવિતાકારો ! તમે પરમ જ્યોતિના પારદર્શીઓ નથી.

લજનનું વાહન

‘યુગવંદના’ પૂર્વેનાં ‘વેણીનાં ફૂલ’ ને ‘કિલ્લોલ’માં જૂજવા પ્રયોગો જ હતા. ‘યુગવંદના’ પણ પ્રયોગોની જ એક પોઠચ હતી. એમાં લજનની ભાવલઢણમાં તેમ જ ઢાળલઢણમાં થોડી રચનાઓ કરી હતી: ‘ઊંડી રે નીંદરુમાં અમે સાંભળ્યું રે ધરતી માગે છે ભોગ !’ એ પહેલો પ્રયોગ: ‘વીરા મારા પંચ રે સિંધુને રમશ્ચાન’ એ બીજો: ને ‘ઘણ રે બોલે ને એરણ સાંભળે હો જી’ એ ત્રીજો. પહેલો પ્રયોગ એક ધર્મપુરુષે દોરવ્યા સૌપહેલા પ્રજસંગ્રામ પર અજમાવ્યો, બીજો પ્રયોગ એક માનવીના વધરથભારોહણના પ્રસંગ પર, ને ત્રીજો એક આપક વિશ્વસ્થિતિ ઉપર. એ ત્રણ પ્રયોગોએ ઉપલી નીચલી સર્વ સાહિત્યરસ-ક્રાંતિઓનાં શ્રોતાજનો પર મેળવેલી સફલતાથી એક ખાત્રી થઈ કે લજન એ કાવ્યનું જૂનવાણી વાહન નથી, એ કવિતાસ્વરૂપમાં સનાતન તાકાત ભરી છે; ને એ શક્તિ-

કેવળ વૈરાગ્ય અને આધ્યાત્મિકતાનું જ નહિ પણ આત્મસમર્પણ, યુદ્ધ અને સામાજિક અવસ્થાની વિષમતાના આધુનિક (ખરું જોતાં તો સર્વકાલીન) ભાવોનું પણ ગરવું ગંભીર વાહન બની શકે તેવી છે. ને હકીકતે જોઈએ તો સોરઠી ભજનિકાએ ઘેરી ઘેરી ભજનવાણીના પ્રયોગો વીર, રૌદ્ર, કરુણ, શૃંગાર વગેરે જૂજવા પ્રકારના રસોને પ્રકટ કરવામાં ક્યાં નથી અજમાવ્યા?—

‘ગરવે નેજા ઝળેબ્યા
ગરવે નેજા ઝળેબ્યા રે
‘ગરવો ધણેણ્યો વાગ્ગાં વાગશે હો જી.’

એ પદના સંગ્રામોચિત સ્વરો.

‘સોળ રે કળાનો સૂરજ ઊગશે
‘તપશે તે દી બાળોબાળ રે
હાં-હાં-હાં.

‘ધરતીનાં દોય પડ દ્રૂજશે
હોશે તે દી હલહલકાર રે
હાં-હાં-હાં

‘પીર રે પોકારે મુંજાં ભાવરાં !’

એવા એક સાધકના આગમ-બોલના રૌદ્ર પુકાર.

‘ધરતી માથે હેમર હાલશે સૂના નગર મોજર,
‘લખમી લૂંટાશે લોકું તણી એની નવ ખૂમ કે ન વાર,
‘પોરે રે આવ્યો સંતો પાપનો
‘ધરતી માજે છે ભોગ !’

એવી વ્યાપક સત્તાવણીના આગમ-બોલ.

‘સેજ પલંગ માથે પોઢતાં
‘બાળુડા ! સેજ પલંગ માથે પોઢતાં,
‘એવાં પથરે પોઢાડ્યાં નાનાં બાળ...ગરનારી !’

એવી કરુણાર્દ્ર શિષ્ય--વાણી.

‘એ જ નેસલ !’

‘તમે રે હીરા ને અમે લાલ;

‘એકી એ દોરામાં દોનું પ્રેવિયાં હો જ.’

એ પ્રેમેદ્દગાર.

લજન-વાણીની એ ભાવેભાવમાં રમતી શક્યતા રાત્રિઓ પછી રાત્રિઓના નિસ્તબ્ધ પ્રહરોમાં આપણા શ્રવણે પડે છે. એના બોલ, લહેકા અને સંઘઝીલાતા સ્વરોહો ને અવરોહો, કાઈ ધૂધવતા મહે-રામણની લહરમાળ જેવા આપણા પ્રાણને લહેરાવે છે. એના બોલ અને ધ્વનિ-ધોર જાણે નાદસ્થાનમાંથી નીતરતા હોય છે. સમૂહ-સંગીતની એમાં પરાકાષ્ટા છે.

‘એકતારો’ નામ કેમ ?

લજન-વાણીનાં એ તંતુઓ પકડવાનો મારો પ્રયાસ થોડો આગળ ચાલ્યો છે. એના પ્રયોગ મેં ‘મુંબઈની શરાબખંધી’ જેવી કે ઠક્કર આપાની એકાતેરમી જન્મ-જયંતી જેવી પર્વણી માટે કર્યા છે. ‘તકદીરની ત્રોફનારી’નું નિગૂઢ રૂપક મેં એ લજન-પ્રયોગમાં ટાપ્યું છે, ને છેલ્લે તો ‘ધણીને દ્વાર’ જઈ આ પ્રયોગ ‘સંહારના સ્વામી’માં વીરમ્યો છે. વીસેક આમાં લજનો છે, બાકીની જૂજવી રચનાઓ છે, એ સર્વના નાનકડા સંગ્રહને ‘એકતારો’ એવું નામ આપવામાં મેં મારાં મુખ્ય નવાં વલણોને અગ્રપદ આપ્યું છે.

પીડિત-ગીતોના ઓક

પ્રલયની કૂંકા તો પીડિતોનાં કાવ્યોમાં લગાવે છે કવિતાકારો. કટાક્ષોના ઉગ્ર દંશ દે છે ને પીડકોને દઝાડે છે. પણ લજનની વાણીમાં પ્રવેશ્યા પછી તો આખરી કલ્યાણના જ ઉદ્દગારો ગમ્યા છે. ઉચ્છેદકોને સંબોધ્યું છે કે—

‘વીરા ! એક બીજ વાવીએ ન જાણ્યું’

‘તો લાખ ઝાડ કેમ આલ્યાં ?

‘વીરા ! એક બુદ્ધ નીર ના ઉતાર્યું,

‘જૂનાં નવાણુ કેમ ટાલ્યાં !’ (બ્રાંતિ)

નર્ચા ‘વેગ’ને પંચવિહોણો પેખ્યો; ને સંહાર કરતાં સર્જનની જ શક્તિને સત્કારી. ‘સંહાર’ની બ્રહ્માંડો છૂંદતી ફાળો કરતાં સર્જનનાં નાનાં ને સુકુમાર પા પા પગલાં વધુ ને વધુ કલ્યાણકારી દેખાયાં છે. ‘યુગવંદના’માં ‘કરાલ કાલ’ને અને ઉચ્છેદક ‘ઔતરાદા વાયરા’ને આવાહન દેનારી રચિ આજે તો ‘સંહારના સ્વામી’નું રૌદ્ર રૂપ ગાતી ગાતી પણ આખરે દીનભાવે ભાખે છે કે—

‘સંહારના સ્વામી ! તુંને વંદના હો છું;

તું છો શિવ અને છો મુંદર

‘તું છો સત્ય અને છો મંગલ રે

‘આખર તો એવાં રૂપે રાજબે હો છું.’

અંતિમ મંગલતા

વિશ્વના પરમ કલ્યાણકર તત્ત્વની આ અંતિમ મંગલતા તરફ આપણા અંતરનું ઢળવું, એ કેટલું અગોચર અને રહસ્યભર્યું છે ! જૂના કાળનું મારું ‘વીર જતીન્દ્રને’ જોઉં છું ને નવું ‘ફાટશે અગ્નિશંભો’ એની સાથે મીડવું છું. જોઉં આમાં મૂક્યાં છે. જતીન્દ્રના આત્મ-સમર્પણને બિરદાવવા જતાં શબ્દોમાં કટુતા, ઉગ્રતા, કંઈકે અંશે ફિશિયારી આવી છે. ને સમાપ્તિમાં—

‘રજ રજ નોંધી રાખશું, હૈયા બીચ હિસાબ,

‘અવસર આવ્યે માગશું, કિસ્મત પાસ જવાબ

‘માગવા જવાબો એક દિન આવશું,

‘જૂખરી પતાકા સંગમાં લાવશું

‘અમારા રક્તના હોજ છલકાવશું
‘માતનો ખ્વજ ફરીવાર રંગી જશું.’

એવી દાંત-કચકચાટી છે. તેની સામે નવા ‘ફાટશે અશિથંભો’માં નિર્દોષ પ્રગ્નજગૃતિ રૂપી પ્રહ્લાદ પર ફર ગુળરનાર પીડકને માટે આખરી અંગમ તો, હિરણ્યકશ્યપુનો થયો હતો તેવો જ કલ્પ્યો છે, કલ્પના એજ કારમા રૂપની કરી છે કે બરાબર સંક્રાંતિના ઉંબર પર પ્રગ્નત્વનો ધગેલો થંભ ફાટશે, પણ સંહારતત્ત્વની બિભીષિકા તેટલે જ અટકે છે અને ગવાયું છે કે,

‘ને ત્યાંથી કાણુ નરસિંહ ?—ના, ના, કોક નવે રૂપે,
‘અપાપી પાપીની સૌની ગકશે અંબિકા રૂપે.’

એ જ મંગળ તત્ત્વની અંતિમ પ્રતિબ્ધા, પરઆંગણેથી આણેલા રોપ ‘ક્રાંતનારાં’માં પણ મારી નજરે પડી છે. પીડિત પૃથ્વીસમાજના બે પ્રતિનિધિઓ જેવાં એ બે પાત્રોના પરસ્પર ઉદ્દગારોમાં, યુવાન પૌત્રી આગ વરસાવે છે, વૃદ્ધ દાદી આખરી આસ્થાનું જળસિંચન કરે છે, ને ‘જો બેટા, લેરખી આવે સંદેશા લઈ ભાણુના’ એવી એ બુઢીની આશા—મીટને બળે બન્નેનો હૃદયખ્વંસ થતો બચે છે.

કટુતાનું તત્ત્વ

કટુતા અને ઉગ્રતા આપણી કવિતામાંથી પૂરી વિદાય પામી જાય, એ શું આજની પ્રયોગાવસ્થામાં સહેલું છે ? ‘ન ધણિયાતી નથી’ એ ભજનમાં મેં પ્રગ્ન-ધેનુને મુખે ગવરાવ્યું છે કે—

‘વાંલ સુણો મારા ધીંગા ધણીની,
‘આવતાં નૈ લાગે વાર;
‘સૂકાં મારાં ચામડા સાટે
જોજો લીલાં ચામનો ફાટે !’

એમાં પીડકાનાં લીલાં ચામડાં ફડાતાં કલ્પીને મેં અંતિમ માનવતાને
દૂષિત કરી છે: પરંતુ ખીજી બાજુ મેં સ્વાર્થપ્રેરિત વિશ્વયુદ્ધોમાં
બેઠુને કતલ થતા ભાડુતી સૈનિકાની જન્મદાત્રીઓને કલેજે આવી
આરજીઓ મૂકી છે—

‘કારમા લોહ—થંભાઓ ગાળી અગ્નિરસો પીઓ,
‘કાટિકાટાન અંબાઓ ! આંકડા ભીડી નીસરો !
‘હીંચોળી પારણાં લીધાં, ઝંઝા-જૂથ બનો હવે;
‘ઝંઝેડો તખ્ત ને તાન્ને, પ્રલયંકર ચંડી હે !’

એવી કલ્પના શું દૂષિત છે ? એમાં શું માનવતાપૂર્વકોને ‘પુત્રની
વાટ જોતી’ માતાના કાવ્યના જેવી મંગલતા દેખાશે ? એણે તો પંથબૂલ્યા
રઝળુ દીકરાને જ ઘેર આવવા વીનવ્યું છે. એણે તો પહેરેગીરોને
પણ વીનવ્યું છે કાળી અંધારી રાતે કે—

રઝળુ દીકરો ક્યાંય જો મળે,
પથ બતાવજે, ઘર બાણી વળે.

એમાં બંડનો, ઉથલપાથલ કે દાઝભરી કટ્ટર ધ્વંસવૃત્તિનો નહિ,
પણ આર્દ્ર સમજવટનો ભાવ અંકિત છે. જેમ જેમ ઊર્મિતંત્ર ગળાતું
આવે છે તેમ તેમ એજ ભાવ વધુ સ્પર્શે છે. પણ મેં કહ્યું છે તેમ,
સામાન્ય કવિતાકાર, જે કવિ (આર્ષદેશ) નથી, તે તો પરાનુભવોને
જ ઝીલતો રહે છે. અહીં ઝીલાતાં આ બેઉ, મારાં નહિ પણ પરનાં
સંવેદનો હોઈ, મેં તો કેવળ એના દર્શાવક તરીકેની જ સ્થિતિ
સ્વીકારી છે. ને મારો પરમ સંતોષ તો ‘અસહ્ય વાત’ જેવા ગીતમાં
વસ્યો છે. એમાં પણ શત્રુ-સૈન્યના સૈનિકાની બંદૂકે ધવાતી એક
સ્ત્રીની લાગણીઓમાં પોતાને મારનારાઓના અંતરતમ માતૃપ્રેમ ને
સ્ત્રી-સન્માનની કલ્પના મૂકી છે—

‘ એ મને ય જો અંતરિયાળ મળે
‘તો બોલાવે પૂછી, તમે કોણ છો મા ?’

પણ અસહ્ય લાત તો આ જખમી ને અપમાનિતા જનનીના દિલમાં એક જ છે: આ સૈનિકદળોને મોતને પથે ચડાવનારા મતલબીઓ એમ બિરદાવીને ઉશ્કેરે છે કે ‘મારો આ પરદેશીઓને, કેમ કે આપણી મા (માતૃભૂમિ) એમ માગે છે.” અસહ્ય છે આ મા-માતૃભૂમિના નામે સંહારક વૃત્તિ ઉત્તેજવાની રણક્રિકિયારી, કારણ કે ‘મા’ જીકીને પારકાં સંતાનોનો સંહાર માગે કદી ?

વ્યક્ત અને અવ્યક્ત

આત્મનિરીક્ષણનો આ દષ્ટિદોર મને મારાં, અહીં સંગ્રહેલાં પીડિત-ગીતોની વધુ તપાસે ખેંચી જાય છે, કનિષ્ઠ ભાવ મને પરદેશી કવિતામાંથી ઊતરેલા ‘ગરીબોદ્ધારની ચાલાકીઓ’ના ગીતમાં લાસે છે. એમાં સર્વોપરિ સ્થાન મળૂરમાલેકોની આહકલી મજકને જ મળ્યું છે. આવી આહકલાઈ કાઈ હડતાલીઓની ચોપાટી-સભા ગજવતા ભાષણખોરના મોંમાં જ સુસ્થાને ગણાય; કવિતામાં એ દૂષણ બને. કવિતામાં વ્યક્ત કરતાં અવ્યક્ત જ વધુ મહત્ત્વનું. કવિતાની કસોટી જ એ : વ્યક્તને બાદ લેતાં અવ્યક્ત ફેટલું ગૂંચ રહે છે? એ કસોટીએ ચડાવે તો આ ગીતની કિલખટતા પ્રકટ થશે. અવ્યક્ત કશું જ નથી રહેતું.

એ આંકણીએ ચડાવીએ ‘મને વેચશે મા’ ગીતને. આમાં પીડિત દલિતનો, પોતાના બીજા બાબુના શોષકો (exploiters) તરફનો, અર્થાત સેવકો ઉદ્ધારકો પ્રત્યેનો કટાક્ષ છે. પીડિતનાં આંસુ વડે પોતાની સોનાની ઇન્ડી-પેનો ભરનાર, પીડિતના ક્ષુધાગ્નિ પર પોતાના રોટા શેકનાર, પીડિતના શોષિતમાં પોતાના ‘વાદ’ના વાવટા રંગનાર, પીડિતની પાંસળીઓનાં હાડકાં ગણાવવા માટે બાકી રહેલ ચામડાં પણ ઉતરડનાર આ નવીન શોષકોની ધંધાલક્ષી દાંભિકતા (insincerity) પર આ કટાક્ષ છે. પણ એ કટાક્ષનું કાવ્યતત્ત્વ થોકુંધણું, ઉપરની જ પેઢે કલુષિત છે. એ પીડિતોદ્ધારમાં ચળચળી

આવી છે. એમાં પીડિતોની સ્વાભાવિક સહૃદયતા નથી વિલસતી. એ હિસાબે ‘કમ કરે, કાયદો નૈ !’ કટાક્ષ વધુ માનવતાયુક્ત ને સ્વાભાવિક લાગશે. સંચાની સાથે ભાષ્યબિંધીનો રતેહ સમજતો મજૂર યંત્ર ચલાવતાં ચલાવતાં પોતાની કુંવારી બહેનના વિવાહના વિચારે ચડે છે, વિવાહ માટે જોઈતાં નાણા નથી, નાણાંની અચત વગર વિવાહ કેમ કરીને બનશે ? એ વિચારગ્રસ્ત દશામાંથી સંચાના સંચાલન પ્રત્યે ગફલત જન્મી, બેધ્યાન બની જવાયું, સંચાએ બેધ્યાન ‘દોસ્ત’નો હાથ એક જ લબરકે કોણી સુધી ચાટી લીધો ! ને મજૂરની મા ‘કમ્પેસન’ (Compensation : નુકશાની) માગવા શેઠિયાઓથી માંડી રાજા સુધી ભટકી આવી પણ સૌએ એક જ જવાબ વાળ્યો; ‘શું કરીએ બાઈ ! કમ્પેન્સેશનનો તો આપણા રાજ્યમાં કાયદો જ નથી ના !’

કવિતામાં પુણ્યપ્રકોપ

યંત્ર-માલિકો પ્રત્યેના રોષદ્રેષને દૂર રાખી તેમજ મજૂરની જ સર્વગુણસંપન્નતા ગળગ્યા વગર, ન્યાયઅન્યાયની વહેંચણી કરવાનો લોભ ત્યાગીને પીડિતવાદના દરિયાવને ડોળવાનું કામ કવિતા માટે દુષ્કર છે. કવિતા કાં ગાળોનો કોષ બની જાય છે, કાં વેવલાઈની રુદ્ધિની બની જાય છે. નરી ચીડ અને પુણ્યપ્રકોપ વચ્ચે ગુસ્સા, અને જુસ્સા વચ્ચે વિવેક કરવાનો કવિધર્મ ગંભીર છે. પુણ્યપ્રકોપના વિશુદ્ધ પ્રાદુર્ભાવને ‘પુણ્ય’ની પહેલી અપેક્ષા છે. એ પુણ્યવત્તાને પામતાં પહેલાં હૃદયને કેટલા વિષધૂંટડા પચાવી જવા પડે છે ! વાણી ખિન્ન-ધને વ્યક્ત થાય છે, ને એ ખીજ પણ સ્વાનુભવનું સત્ત્વ નથી હોતી તે હકીકત આજની ઊછીતી લીધેલી કવિ-ખીજને પણ વધુ કરુણ કરી મૂકે છે. આપણે ધણા એના ભોગ બન્યા છીએ. પણ પ્રયોગ-દશામાં સાચદિલીથી પગ ઠેરવતા ઠેરવતા, ઠોકરો ખાતા ને લપટતા આપણે નવા પંથો ખેડીએ છીએ. સ્વરૂપોની નવીનતા જે મુગ્ધદશા

શરૂમાં જન્માવે છે તે ઝાઝો કાળ ટકતી નથી. આપણે આપણા મહિમાની કલગીઓ માનેલી કદંગાઇઓ અને ખૂબીઓ માનેલી ખામીઓ ‘ધણીને દ્વાર’ પહોંચતાં સુધીમાં તો આપોઆપ ખરી પડશે: ‘તે દી શબ્દ લય પામશે, હોશે આપોઆપ ઉભસ, ચલ મન શબ્દને વેપાર છ!’

રુચિભેદને કારણે

પણ પ્રત્યેક પીડિતગીતમાંથી પ્રધાનપણે પીડિતપણાની સ્થિતિ પ્રતિ હૃદય દ્રવીભૂત અને તે તે પછી જ અન્ય રસ નીપજે એવી રચના હોવી જોઈએ એવું કેટલાક મિત્રોનું વિધાન માન્ય રાખી શકાય નહિં. પ્રત્યેક ગીતને કે કાવ્યને પોતાના વિષય પૂરતી જ રસનિબ્ધતિ કરવાનું કર્તવ્ય છે. એ રસ વીર હોય, રૌદ્ર હોય, બીભત્સ પણ હોય, કરુણ હોય કે ન પણ હોય. અલગત્ત, આ બધા રસોની જમાવટ પણ રેઢી નથી જ પડી. એ પણ કવિતાકારના ઊર્મિતાંત્રની ઉચ્ચ મનોભૂતે માગી લે છે. એટલે અમુક ગીતમાં અમુક જે રસનું સંવેદન મૂકવાનો ઉદ્દેશ હોય તે ઉદ્દેશ જો ફળીભૂત ન થયો હોય તો જ એ ગીતને દોષ દઈએ; એમાં જે મૂકવાનો સંકલ્પ જ નહોતો તેનો અભાવ એ એનો દોષ ન કહેવાય. રુચિભેદને કારણે કોઈને ‘કરાલ કાલ જાગે’ અથવા ‘ક્રોધાણીવાળો’ કરતાં ‘ખેડુ સ્ત્રીનું સંધ્યાગીત’ વિશેષ ગમે, તો અનેક પ્રેમીજનોને ‘યુગવંદના’નાં પીડિત-ગીતોમાં વિવ્રસતો પ્રાણુ આ ‘એકતારામાં’ યુદ્ધો બન્યો લાગશે.

હમણાં જ એક સજ્જન કવિતાનું એક પ્રધાન લક્ષણ કહી ગયા : થીજ ગએલા પ્રાણુ-પોપડાને ઉખા અર્પીને ભેદવાનું, ઓગાળવાનું, પ્રવહમાન કરવાનું કામ અવલ દરજ્જે કવિતાનું છે. બુદ્ધિવાદની અતિશયતા થિજીવે છે, વાસ્તવવાદનો અતિરેક થિજીવે છે; બ્યવહાર-દક્ષતાના દાવપ્રપંચોએ ટેવાયેલાં હૈયાં થીજી હિમ બને છે. એના પર ઉખાડપ બની કવિતાનાં કિરણો પડે ને પિગાળે પરંતુ

લાગણીતંત્ર પર પિગાળણુ કામ કરી આપતી કવિતા અને એકલા ફેવળ આવેશ-તંત્રનો જ કપળે લઇ ખેસતી કવિતા વચ્ચેની સીમારેખ દોરવી સહેલ નથી. એક જ કાવતા સાંભળીને બે માણસો જુદી જુદી અસરો અનુભવે છે. એક કહેશે કે આ તો પટ્ટકરણુ કવિતા sentimental ૫ છે, બીજો કહેશે આ હૃદયદ્રાવક છે. દરેક વાતનો આધાર એ દિલ કાનું છે, અને એનું દ્રવન થવું એટલે શું, તે પ્રશ્નના જવાબ પર જ રહેશે.

વિશાળ કલ્પના-પટ

આત્મનિરીક્ષણની આ પળોમાં કવિતાકારે જો પોતાનો મત પ્રદર્શિત કરવાનો અધિકાર આગળ કરી જ લીધો છે, તો પછી અહીં એકરાર કરી નાખવો પ્રાસંગિક છે, કે મારી આંહીં આપેલો કૃતિઓમાં વધુ પ્રાણપ્રિય મને તો આવાં લાગેલ છે; ‘શબદના સોદાગરને,’ ‘વર્ષા’ ‘તકદીરની ત્રોફનારી,’ ‘મોરપોંછાનું મૂલ,’ ‘ગરજ કાને,’ અને ‘ધીમા ધીમાં લોચન ખોલો.’ નાનકડા ખૂણાખાંચરામાં કે સાંકડી ઊર્મિસીમોમાં ખૂંચી ગયેલી કલ્પનાને જ્યાં વિશાળ પટ મળે છે ત્યાં ત્યાં ક્ષુદ્રતા આપોઆપ વીરમી જાય છે.

કારમાં છૂંદણું

ક્ષુદ્રતાના એ વિરામનો ‘તકદીરની ત્રોફનારી’માં મને સવિશેષ અનુભવ થયો છે. જેણે આકાશની છાતીનો અરાબર મધ્ય ઉરભાગ છૂંદણે ટાંક્યો, જેણે પુરાતનપુરુષ રામચંદ્રના તકદીરમાં કીર્તિની વેલડીઓ ત્રોફી, રાજયોગી ભર્તૃહરિના લલાટમાં જ્ઞાનવૈરાગ્યનો અમર યશ ટાંક્યો, ને બાળકા ગોપીચંદની પીઠમાં એની જનેતાનાં આંસુ વડે જગદ્વંશ ભેખ ત્રોફ્યો, એવી એક નિગૂઢ વિધાત્રીના હાથમાં નીલા રંગની કુલડી તો નાની છે, પણ એમાં એણે દરિયાના દરિયા ધોળ્યા છે. એણે ફક્ત પોતે ત્રોફેલા ત્રાજવાના સુંદર નમૂના જ બનાવ્યા, પણ ન બતાવી એની સોય (એની સંતાપીતલ શક્તિ)

કે જે વડે એણે કાઠકિનું કલેબુ ને કાઠકનાં કપાળ ત્રોડ્યાં હતાં. ખોલી ખોલીને એ અતાવે છે પોતાનાં કરુણોજ્જવલ કારમાં ત્રોડણો. ને...હાય, એના ત્રોડણાંનું કીર્તિસૌંદર્ય કામી લેવાની અણસખૂરીમાં માનવીને નજરેય નથી પડતી પેલી ‘કમખામાં સંતાડેલ સોય’ નામની કીર્તિ-ત્રોડણુ કસોટી. રૂપ જોઈએ છે, પ્રસિદ્ધિ ખપે છે, પણ કલે-જ્જના મર્મભાગ ઉપરનાં, સાચા સંવેદનનો રંગ પકડતાં, તકદીરનાં ત્રોડણાં ખમી ખાવાની તૈયારી નથી. ભજનવાણીનો નિગૂઢ પ્રાણ પકડી શકાયો હોવાનો ઠીક ઠીક સંતોષ મને આંહી થયો છે.

મારી કાવ્યકૃતિઓની પ્રાર્થ્વભૂ મને આ રીતે સમજાઈ છે. આમ નૂતન પ્રયોગો કરવાની વૃત્તિ જોર કરતી હોઈને સર્જનમાં વિપુલતા આણવાનું અશક્ય છે, પણ તેથી તે ગુજરાતી સાહિત્યને કશું નુકસાન નથી. ‘ઝાંઝી ઉધારા અરક લઈ માંહીં ભેળે તેલ ધુપેલ’ એવી કવિદશામાંથી કવિતાકાર અચેલો રહે, ભલે તે અદ્વય જ સર્જે, અને નાની મોટી પોતાની સર્વ રચનાઓ પરત્વે મારા જેવા અદ્વયની આ એક જ શ્રદ્ધા સ્થિર અને કે,

હૈડા કેરી ધારણે તારે ઉર ઊઠે જે સૂર જ,
એજ સૂરોના ઈમાની લાઈ ! ગાયા કર ચક્રચુર;
ચલ મન શબ્દને વેપાર.

‘And above all, to thine own self be true.
એ શેકસ્પયર-વાક્યમાં ગૂંજતું એ ‘ઇમાન’ જ આપણું હો. બાકીનું
અધું જ માલિકને ચરણે,

૨૯-૧૦-૪૦
બોરાદ.

ઝવેરચંદ મેઘાણી.

એ ક તા રો

૧. શબદના સોદાગરને

[“કર મન ભજનનો વેપાર”-એ ભજનદાળમાં]

શબદના સોદાગરોની જાય ચલી વણજાર જી
ગગન-કેડા ધૂંધળા એની રજ તણે અંખાડ
ચલ મન શબદને વેપાર;
જી-જી શબદના વેપાર.

કોઈક લાદે પોઠિયા
કોઈ ગધે ભરતા ભાર જી;
કોઈક જોડે ગાડાંગાડી
ભીડાભીડ કતાર
જી-જી શબદના વેપાર. ૧

નહિ જડે તુંને પોઠિયા
નવ ગધે ભરતારો ભાર જી;
આપણુ કાંધે લઈ ગઈડિયાં
ભિપડ ધણીને દ્વાર
જી-જી શબદના વેપાર. ૨

તારી જણુશ વીરા જુદિયું
એના જુદાજાણુણુકાર જી;
જૂઠાં રે નામ એનાં પાડીશ નૈ

ભલે નવ જડે લેનાર
જી-જી શબદના વેપાર. ૩

અતરિયો રે વીરા, એકલપંથી
એસે ન હાટ બજાર જી;
એક જ પૂંલડે અવનિભર
એની ફેરમના છંટકાર
જી-જી શબદના વેપાર. ૪

અતરિયા હો તારે કારણે
આજ અબજ ફૂલ બફાય જી;
અબજ માનવ-પૂંખડાં
ધગ ધગ જળે ઓરાય
જી-જી શબદના વેપાર. ૫

એક શબદને પૂંલડે
જેની ખપે જીવન-વરાળ જી;
એવાં અબજને તોળવા
કેંક બેઠા હાટ બકાલ
જી-જી શબદના વેપાર. ૬

ઉછીઉધારા અરક લઈ
માંહી ઘોળે તેલ ધુપેલ જી;
એવા સુરેયાની ફૂડી ચાલાકી,
ના રી-રં જ જી એ લ
જી-જી શબદના વેપાર. ૭

કોઈ ચાંદરણાં માગશે
 કોઈ માગે રૂમઝૂમ રાત જ;
 કોઈ કહે બીજી નવ ખપે
 વિણ ભૂખ્યાં જનની વાત
 જ-જ શબદના વેપાર, ૮

હૈયા કેરી ધારણે
 તારે ઉર ઊઠે જે સૂર જ;
 એ જ સૂરોના ઈમાની ભાઈ!
 ગાયા કર ચકચૂર
 જ-જ શબદના વેપાર. ૯

નહિ ચાંદો નહિ ચાંદની
 નહિ નીલાં સાયર-નીર જ;
 શબદને સરજે નહિ
 ઘનમેહુલા ન સમીર.
 જ-જ શબદના વેપાર. ૧૦

આતમની એરણુ પરે
 જે દિ' અનુભવ પછડાય જ;
 તે દિ' શબદ-તણુખા ઝરે
 રગ રગ કડાકા થાય
 જ-જ શબદના વેપાર. ૧૧

ખાંપણુમાંય તારે ખતા પડશે
 તન હોશે તારાં ખાખ જ;
 તોય શબદના દીવડા

હોશે પંથભૂદ્યાંની આંખ
જી-જી શબદના વેપાર. ૧૨

શબદ - તણખે સળગશે
સૂની ધરણીના નિઃશ્વાસ જી;
તે દિ' શબદ લય પામશે
હોશે આપોઆપ ઉભસ
ચલ મન શબદને વેપાર
જી-જી શબદના વેપાર. ૧૩

૨. તકદીરને ત્રોફનારી

[બાઈ! મેં તો પકડી આંખલિયાની ડાળ રે
જંગલ ખીચ હું ખડી રે જી—એ ભજન ઢાળ]

બાઈ! એક ત્રાજવડાં ત્રોફણહારી આવી રે,
ત્રોફાવો રૂડાં ત્રાજવાં હો જી;
છંદાવો આછાં છંદણાં હો જી.

બાઈ! એ તો નીલુડા નીલુડા રંગ લાવી રે,
ત્રોફાવો નીલાં ત્રાજવાં હો જી!
છંદાવો ઘાટાં છંદણાં હો જી!

નાની એવી કુરડી ને, માંહીં ઘોળ્યા દરિયા;
બાઈ! એણે કમખામાં સોય તો સંતાડી રે,
પાલવ જાંચા નો કર્યા હો જી.—બાઈ એકં ૧.

આભને ઉરેથી એણે આઘી કરી આઢણી,
બાઈ! એણે નવ લાખ ટીબકી બતાડી રે;
કીધું કે આ મેં ત્રોફિયાં હો જી.—બાઈ એકં ૨.

રામને રુદેથી એણે કેરે કરી પાંલરી,
બાઈ! એણે કિસ્તીની વેલડિયું ઝંઝેડી રે
કીધું કે આ મેં ત્રોફિયાં હો જી.—બાઈએકં ૩.

ભર રે નીંદરમાં સૂતેલા ભરથરી,
બાઈ ! એના લલાટેથી લટકી ખસેડી રે
કીધું કે આ મેં ત્રોફિયાં હો જી.—બાઈ એકં ૪.

પીઠ તો ઉઘાડી એણે જોગી ગોપીચંદની,
બાઈ ! એની જનેતાને આંસુડે ઝરડેલી રે
કીધું કે આ મેં ત્રોફિયાં હો જી.—બાઈ એકં ૫.

મનડાં મોહાણાં મારાં, દલડાં લોભાણાં ને,
બાઈ ! મેં તો કાયાને કીધલ ત્યાં ઉઘાડી રે,
લાડુડા એણે મૂક્યા હો જી.—બાઈ એકં ૬.

સુરતા રહી નૈ મારી, સૂતી હું તો લે'રમાં;
બાઈ ! એણે સોયુંની ઝપટ જે બોલાવી રે
ઘંટીના પડ જ્યું ટાંક્યાં હો જી.—બાઈ એકં ૭.

ગાલે ટાંક્યાં ગલકૂલ, કાંડે ટાંકી કાંકણી;
બાઈ ! મારી ભમ્મર વચાળે ટીલ તાણી રે
ત્રોફિયાં ને ભેળાં કૂંક્યાં હો જી.—બાઈ એકં ૮.

કલેજ વચાળે એણે કાર્યો એક મોરલો,
બાઈ ! મેં તો અધૂરો ત્રોફાવી દોટ મારી રે
કાળજડાં કેરાં રિયાં હો જી.—બાઈ એકં ૯.

ડરે ને તંબૂડે ગોતું, ગોતું વાસે મૂંપડે;
બાઈ ! મારાં તકલીરની ત્રોફનારી રે
એટલામાં ચાલી ગઈ ક્યાં હો જી.—બાઈ એકં ૧૦

૩. મોરપીછનાં મૂલ

આલને પાદર એક ચિતારે રાવટી તાણી રે
 જી રે એક ! રાવટી તાણી,
 રાવટીમાં એણે રંગની લાખો ખ્યાલીઓ આણી રે
 જી રે લાઈ ! ફરડી આણી. ૧

આલને પાદર એક ચિતારે છૂંખિયું માંડી રે
 જી રે કાંઈ છૂંખિયું માંડી,
 છૂંખિયુંમાં એણે છેલછોગાળાં માનવી આલેખ્યાં
 છોગાળાં ! માનવી આલેખ્યાં. ૨

આલને પાદર છેલછોગાળાંની ભીડ જામી ગે રે
 જી રે લાઈ ! ભીડ જામી ગે,
 ભીડમાંથી એણે તારવ્યાં નેણાં કામણુગારાં રે
 નેણાં કો'ક કામણુગારાં. ૩

આલને પાદર આપમેઘ્યાં કૈંક દોડતાં ઘાયલ રે
 જી રે લાઈ ! દોડતાં ઘાયલ,
 ઘાયલો કેરા સાદ સુણી જાગી શેરીએ શેરી રે
 જાગી કાંઈ શેરીએ શેરી. ૪

‘ આલને પાદર હીંડ ‘લ્યા ગાયક !’ કોણ બોલાવે રે
 જી રે મુંને કોણ બોલાવે !
 એ રે બોલાવણુહારને એક સંદેશડો આપું રે
 સાદો સંદેશડો આપું. ૫

આભને પાદર કેમ આવું ! મારી શામળી સૂરત રે
 જ રે ! મારી શામળી સૂરત,
 શામળાં કાળસુખાં કેરાં ચીતર ક્યાંય લાળ્યાં છે રે
 જ રે લાઈ ! ક્યાંય લાળ્યાં છે ? ૬

આભને પાદર રંગ-ચિતારાને આટલું કે'ન્ને રે
 જ રે લાઈ ! આટલું કે'ન્ને,
 આટલું કે મુંને ચીતરી આપે મોરનું પીંછું રે
 નાનું એક મોરનું પીંછું. ૭

આભને પાદર ગોતજે રે વીરા ! નેણલાં એવાં રે
 ઘેરાં ઘેરાં નેણલાં એવાં,
 આસમાની જેની મોરપીંછાને કાળજે આપે રે
 પીંછાને કાળજે આપે. ૮

આભને પાદર તે દિ' લાવું મારા એકતારાને રે
 જ રે મારા એકતારાને,
 એકતારા કેરે છોગલે ભરજો મોરનું પીંછું રે
 નાનું એક મોરનું પીંછું. ૯

આભને પાદર ગેબ ચિતારાને મૂલ ચુકાવું રે
 બીજાં તો શું મૂલ ચુકાવું !
 છોગલાળો મારો એકતારો ગાશે ગીત, હું નાચું રે
 પાચે બાંધી વૃધરું નાચું. ૧૦

૪. ગરજ કેને ?

ગરજ હોય તો આવ ગોતવા
હું શીઠ આવું હાથ હરિ !
ખોજ મને જો હોય ખેવના
હું શીઠ સ્હેલ ઝલાઉં હરિ !—ગરજ૦ ૧

ગેબ તણી સંતાકૂકડીમાં
દાવ તમારે શિર હરિ !
કાળાન્તરથી દોડી રહ્યા છો
તોય ન કાવ્યા કેમ હરિ !—ગરજ૦ ૨

સૂપ્રીઓ! ને સખી—ભક્તો ભૂડ્યા,
વલવલિયા સહુ વ્યર્થ હરિ !
'સનમ! સનમ!' કહીનેકો' રઝળ્યા,
કોઈ 'પિયુ! પિયુ!' સાદ કરી—ગરજ૦ ૩

પોતાને પતિતો દુષ્ટો કહી
અપમાને નિજ જાત હરિ !
એ માંહેનો મને ન માનીશ,
હું સમવડ રમનાર હરિ !—ગરજ૦ ૪

તલસાટો મુજ અંતર કેરા
દાખવું તો મને ધિક્ક હરિ !
પતો ન મારો તને બતાવું
હું—તું છો નજદીક હરિ !—ગરજ૦ ૫

મારે કાળે તુજ તલસાટે
 હવે અન્નણ્યા નથી હરિ!
 હું રિસાયલ ને તું મનવે
 વિધવિધ રીતે મથી હરિ!—ગરજ ૬
 પવન બની તું મારે દ્વારે
 મધરાતે ધુમરાય હરિ!
 મેઘ બનીને મધરો મધરો
 ગાણું મારાં ગાય હરિ!—ગરજ ૭
 વૈશાખી બળબળતાં વનમાં
 દીઠા ડાળેડાળ ભરી
 લાલ હીંગોળી આંગળીઆળા
 તારા હાથ હજાર હરિ!—ગરજ ૮
 માછલડું બનીને તેં મુજને
 ખોળ્યો પ્રલયની માંચ હરિ;
 હું બન્યો કાઠવ, તું બની ડુક્કર
 રગદોળાયો, શરમ હરિ!—ગરજ ૯
 પથ્થર લક્કડ પશુ પંખી થૈ
 નજર તમારી ચુકાવી હરિ!
 માનવ થઈ પડું હાથ હવે, તો
 જગ કહેશે, ગયો કાવી હરિ—ગરજ ૧૦
 લળ ચોરાશીને ચકરાવે
 ભમી ભમી ડુંઢણહાર હરિ!
 ડાહ્યો થૈ કાં દાવ પૂરો દે,
 કાં તો હાર સ્વીકાર હરિ!—ગરજ ૧૧

૫. વધુ ન માગું

*એક પરદેશી હતો મૂરખડો
 કબરમાં ય નવ પતો
 આજ કોઈ કબરમાં ય નવ પતો,
 પિંજરાં એનાં કીડલે ભરખ્યાં
 શબદ રહ્યો એક રમતો
 રે ભાઈ શબદ રહી ગયો રમતો. ૧

એ રે શબદના પડછંદા કોઈ
 જીલ્લે ધણીના ખંદા
 રે ભાઈ જીલ્લે કોઈ બાજંદા;
 ડમરાં ને ડાહ્યાં દાંત કાઢતાં,
 કબર દિયે પડછંદા
 ભાઈ એની કબર દિયે પડછંદા. ૨

“ ડમરા ને ડાહ્યા વીરા દેશીડા!
 “ કાયદા કાનૂન ઘડજો
 “ રે ભાઈ કાયદા ને કાનૂન ઘડજો,
 “ મને એકને ગળું કુલાવી

*એક રકોટીશ કવિનું કથન છે કે ‘મને ફક્ત મારા દેશનાં લોકગીતો રચવા આપો, પછી મને ખેવના નથી કે મારા દેશના કાયદા કોણ ઘડે છે.’

“ ભજન સુણવવા દેજો

“ રે ભાઈ ભજન ગજવવા દેજો. ૩

દુકડો રોટી, જળનો ખાલો,

મિટ્ટીનું આખર ભિસ્તર

રે ભાઈ મસાણુ આખર ભિસ્તર,

વતન કને બસ વધુ ન માગું

ગાવા દો મને ઘર ઘર

રે ભાઈ ગાવા દો મને ઘર ઘર. ૪

કફન વગરનો નગન જનાજો,—

વધુ ધૂમ નવ ખપતી

રે ભાઈ વધુ ધૂમ નવ ખપતી;—

ગલી બીચ કોઈ ગોખ ખુલે તો

નવ કરજો કોઈ ખફગી

રે ભાઈ ! નવ કરજો કોઈ ખફગી.” ૫

૬. ધીમાં ધીમાં લોચન જોલો

હળવાં હળવાં લોચન જોલો
ધીમાં ધીમાં લોચન જોલો રે
સંહારના સ્વામી ! થોડા ડોલજો હો જી ૧.

ભમ્ભરથી ભૂકમ્પોને ખેરજો હો જી.
દેવા ! પાંપણને સૂપડવે
સ્વામી ! પાંપણને સૂપડવે રે
સોજો ધરણીનાં કસ્તર ગાટકી હો જી. ૨.

મીઠુંમાં માંડો માલિક ! ત્રાજવાં હો જી.
ત્રણે ખંડોને લ્યો તોળી
ચૌદે ખર્રાંડોને તોળી રે
સાંધણુ નવ રાખો એકે વાલનાં હો જી. ૩.

દગ રે ટાઢી ને હેમાળે ભરી હો જી.
દીઠે દાવાનળ ચેતાવ્યા
ચોગમ હુતાશન ચેતાવ્યા રે
સળગ્યા સિંધુ ને સળગ્યાં સાયરાં હો જી. ૪.

માથે વિંટાળ્યા ધણીએ રાફડા હો જી.
ભીતર ભોરીંગો કુંકાડે

જાગ્યા વાસંગી કુંકાડે રે
લાગ્યા વાદી ને લાગ્યા ગારુડી હો જી. ૫.

લીડી પલાંડી અવધૂ ખેસિયા હો જી.
એનાં અણચલ છે યોગાસન
એના મૂંગાં મૂંગાં શાસન રે
શબદ વિષ્ણુ હાકમ ! સત્તા હાલતી હો જી. ૬.

કેને નવ મેલ્યા કેને મેલશે હો જી.
સ્વામી સોનાં લેખાં લેશે
વારાફરતી લેખાં લેશે રે
ખાતાં સૌ સોનાં ખતવી રાખજો હો જી. ૭.

સંહારના સ્વામી ! તારો વાંક શો હો જી.
તમને ઢંઢોળી જગાડયા
ધૂંણી ધફેડી જગાડયા રે
જગવણુહારને બુગતે ઝાલજો હો જી. ૮.

સંહારના સ્વામી ! તુંને વંદના હો જી.
તું છો શિવ અને છો સુંદર
તું છો સત્ય અને છો મંગળ રે
આખર તો એવા રૂપે રાજજો હો જી. ૯.

ઘેરાં ઘેરાં લોચન ખોલો
ગાઠાં પાંપણનાં પડ ખોલો રે
સંહારના સ્વામી ! થોડા ડાલજો હો જી. ૧૦.

૭. નવાં કલેવર ધરો !

નવાં કલેવર ધરો હંસલા ! નવાં કલેવર ધરો,
ભગવી કંથા ગમ્ ગંધાઇ, સાફ ચઢરિયાં ધરો
હંસલા ! નવાં કલેવર ધરો. ૧.

મોતી તણો તેં ચારો માની ચણિયાં વિખનાં ફળો;
કણુ સાટે છો ચુગો કાંકરી, ફૂડનાં બી નવ ચરો
હંસલા ! નવાં કલેવર ધરો. ૨.

ગગન-તારલે અડવા ઊડતાં પૃથ્વીથીય ટપ્પો;
ધૂમો સીમાડા આલ તણા પણુ ધરણી નવ પરહરો
હંસલા ! નવાં કલેવર ધરો. ૩.

અધુધડી આંખે જોયું તે સો પુરણુ દીકું કાં ગણો !
આપણુ દીઠાં અસત ઘણેરાં, નીરખ્યાનો શો બરો !
હંસલા ! નવાં કલેવર ધરો. ૪.

રાત પડી તેને પરોડ સમજી ભ્રમિત બા'ર નીસર્યો,
હવે હિંમતમાં રહો છો રુદિયા ! અનહદમાં સંચરો
હંસલા ! નવાં કલેવર ધરો. ૫.

૮. બ્રાંતિ

- વીરા ! સત્તાની દેરીઓ ઉખાડી
ને દેવ બની કેમ બેઠા ?
- વીરા ! મુક્તિદેવીની રચી વાડી
ને ફૂલ કર્યાં કેમ એઠાં ? ૧.
- વીરા ! શક્તિને એકલી ઉપાસી
લક્ષિતનું લાન કેમ ભૂલ્યા ?
- વીરા ! પરની શ્રદ્ધાને દેવદાસી
પોતાની કરી કેમ ગૂલ્યા ? ૨.
- વીરા ! એક બીજ વાવી ચે ન બાણ્યું,
તો લાખ ઝાડ કેમ બાળ્યાં ?
- વીરા ! એક બુન્દ નીર ના ઉતાર્યું,
ભૂનાં નવાણુ કેમ ટાળ્યાં ? ૩.
- વીરા ! કાલકૂટ કંઠમાં ભભૂકે,
શંભુ ને સાપ દોય દેખો !
- વીરા ! એક જીરવે ને અન્ય ઓકે
પ્રભેદ એ ન કેમ પેખો ! ૪.
- વીરા ! વેગ-ચક્ર પંથડાવિહોણા :
બ્રાંતિની ખાઈ ખાઈ બાશે,
- વીરા ! કાચી નીંદર તણાં સોણાં
ઝબકીને પછી ગૂમ થાશે. ૫.

૬. હજી શું બાકી હશે !

દેવાયત પડિતે દા'ડા દાખબ્યા
 જૂઠડા ન પડિયા લગાર;
 લખ્યા રે લાખ્યા રે એ દન આવિયા
 તો ય નાબ્યા જુગના જોધાર.
 હજી રે કેવાક દિનડા આવશે. ૧.

શું શું રે થવાનું બાકી હશે,
 કાલ્ય કેવો જીગશે રે લાલુ;
 આટલાં સદ્યાં યે શું અધૂરાં હશે,
 નવી કઈ નરકે પ્રયાણ,
 જ્ઞાની તો રુવે ને પાપીડાં હસે. ૨.

૧૦. સર્જનસંહારની બેડલી

યુગ યુગના કેડા પર કદમો ભરતી,
 સર્જન સંહાર બેની બેડી આવે;
 પૃથ્વીના હૈયા પર પગલાં ધરતી,
 રચના ને નાશ બેની બેડી આવે. ૧.

સંહારે સર્જનને દીધા ડારા :
 ‘પાછી વળ, પાછી વળ, પામર ખંધુ !
 પાછાં લે જ પા પા પગલાં તારાં,
 ફાળે ફાળે હું બ્રહ્માંડો છંદું.’ ૨.

સર્જનનાં નયણાંએ પાંપણુ ઢાળી,
 ગાલો પર લજ્જતનાં ડોલર ફૂટ્યાં,
 મલકાવી મોઢું એ બોલી બાળી,
 ‘જાઓ વીર ! મૈત્રીથી મ્હાલો છુટા.’ ૩.

સંહારે ઈશ્વરના વાઘા પહેરી;
 અબજોની માનવતા બાળી ગાળી;
 સર્જનની ધારા ત્યાં શતધા રેલી,
 મહેકી રહી મુક્તિની કેસર-ક્યારી. ૪.

સંહારે માનવની ડોકે ડોકે,
 બેસીને બંદૂકના ધૂંવા ઓકયા;
 સર્જનનાં કર-અંગુલ અડક્યે અડક્યે,
 પથ્થરને હેચે પથ્થુ ગીતો જોક્યાં. ૫.

સંહારે નીરખ્યું 'રે મારાં થાણાં,
 તેને શું સર્જનની લહેરો લાગી !'
 ધા દેતો ધાયો: સર્જનનાં ગાણાં
 ચૌદિશ રેલાયાં : કયાં જાવે લાગી ! ૬.

૧૧. એક ડાંગે એક ડચકારે

૦

એક દી ઠાકર ભાન ભૂલ્યો
 એણે તાણેલ લેદનો લીંટો,
 એકને થાપ્યો માનવી ને એણે
 એકને કીધલ ઘેટો-એક દી૦ ૧.

માનવીને આવા લેદ નો ભાવ્યા,
 ભૂંસી નાખી લેદ-રેખા;
 એક ડાંગે એક ડચકારે એણે
 મેઢાં ને માનવી હાંક્યાં. એક-દી૦ ૨.

ધાનની મૂઠો દેખાડીને દૂરથી
 હાંક્યાં ખાટકી-વાડે,
 'શિસ્ત' કીધા લેખાં શીશ જૂક્યાં સળ
 કાતિલ કાળ-કુવાડે-એક દી૦ ૩.

મેઢાંનાં બાળની મૂઢતા એટલી,
 નાખીઆ શેષ બેંકારા :
 માનવી ડાહ્યો, ન મોં જ ફાડયું : એના
 ખોડાણા ખંભ મિનારા-એક દી૦ ૪.

કોણ મેઢાં કોણ માનવી એવી
 હાય ! નો રે'ત નિશાની :
 સમરથ નીકળ્યા, શોધી કાઢી એણે
 ખાંભીઉં મોટી ને નાની-એક દી૦ ૫.

૧૨. નધણિયાતી નથી

૦

કોઈ તાણે એનાં શીંગડાં ને તાણે
કોઈ બીજો એના કાન,
હાથ આઠ્યા એના આથેય અંગને
ઝાંટ દેતા ઝાઝા રાણ,
ઘેરે પૂજો ઘાસ તો છે નૈ;
નોધણિયાતી હાથ લાગી જૈ ! ૧.

તાણાતાણી બીચ બાંગ દેતી ધેનુ
ઠીંક દેવા ચે નાદાર,
'હ્રધવિહોણી આ દેહને કારણ
શીદ માંડો તકરાર ?'
પૂછે છે તો ગોકળી કે' છે,
શું છે ખોટું ! ચામ તો રે' છે !' ૨.

'બાણ સુબાણ ગોવાળીડા રે વીરા,
ઘેલા મ થાવ ગમાર !
વાંલ સૂણો મારા ધીંગા ધણીની
આવતાં નૈ લાગે વાર,
સૂકા મારા ચામડા સાટે
જેજે લીલાં ચામ નો ફાટે !' ૩.

૦

૧૩. વર્ષા

લીડેલા આલને ભેદી કે' રાજબાળ
 તાળીઓ પાડતી છટી;
 બાપુના લાખ લાખ હેમર હાથીડલા
 હાંકતી હાંકતી છટી. ૧.

ઘાટા અંબોડલાની મેલી લટ મોકળી
 રંગલરી રાસડે ધૂમે;
 લૂંબઝૂંબ તારલાના ટેટા અંજોડતી,
 ચાંદાસૂરજને ચૂમે. ૨.

રુંધ્યાં જોખન એનાં જાગી ઊઠ્યાં રે આજ,
 કાજળ ધૂંટેછ કાઠિયાણી;
 નવરંગી ચૂંદડીના ચીરા ઉરાડતી
 કેને ગોતેછ મસ્તાની ! ૩.

કેને પાવાને કાજ સંચી રાખેલ હતી,
 આવડલાં દૂધની કટોરી !
 ચાંદા-સૂરજની ચોકી વચ્ચેય તુંને
 કોણ ગચું શીખવી ચોરી ! ૪.

સંધ્યાને તીર એક બખ્તરિયો ભેધ ને
 ઘોડલાની ભેડ મેં દીઠી;
 એની બેલાડ્ય ચડી ક્યાં ચાલી એકલી
 ચોળી તું તેજની પીઠી ? ૫.

નિર્જન ગગનના સીમાડા લોપતી
 આવ રે આવ અહીં ચાલી;
 સૂતી વસુંધરાને વીજળ-સનકાર કરી
 પાતી જા ચેતનાની ખાલી. ૬.

૧૪. પૃથ્વીનાં સાવકાં બાળ પાછાં વળે

૦

સૂરજ ને સાંજ બે ભાંડુની બેડલી
 ઊતરતી જે ઘડી ક્ષિતિજ-આરે
 ધરતીનાં ભાઈ ને બેનની બેલડી
 ઘર ભણી વેગ—પગલાં વધારે. ૧.

વેડિયાં દાતણા, વેચિયાં સૂચિયાં
 લોહીની ટશર હાથે વહી'તી,
 વધ્યું ઘટ્યું ધાન વસ્તી તણું ભીખીને
 ચર્ચતાં જાય શું આપવીતી ! ૨.

૧૫. મને વેચશો મા !

૦

વેચશો મા મને વેચશો મા !
તમે લોકોના સેવકો, વેચશો મા !

મારી પાંસળીઓનાં હાંડકાં ગણાવવા
રહ્યાંસહ્યાં ચામડાં ખેંચશો મા !- તમે૦ ૧.

મારાં આંસુની તમે શાહી ઘુંટાવી
સોનાની ઇન્ડી-પેન સીંચશો મા !- તમે૦ ૨.

મારા હૈયાની માંહીં ધીખે છે આગ ત્યાં
પોતાની રોટીઓ શેકશો મા !- તમે૦ ૩.

મારાં શોષિત મહીં રંગેલા વાવટા
તૈ તૈને ગાનતાન ગહેકશો મા !- તમે૦ ૪.

સોનાની થાળીએ લોજન આરોગતા
મારી હાંડીની વાત ફેંકશો મા !- તમે૦ ૫.

વેચશો મા, મને વેચશો મા,
તમે કવિઓ ને લેખકો, વેચશો મા !

૧૬. કાંતનારાં

ૐ

વીસ ને સાઠ વર્ષોનાં અંબાયાં અંતરો હતાં.
અર્ધરાત્રિ તણે ગોઢે બેઠી મા વળી પોતરી.
કયા દેહો, કયા ઓળા, કળાવું જરી દોહાવું,
બત્તીના દૂબળા તેજે દેખાયે ચાર આકૃતિ.

ખાંસી ખાતી, થતી તાતી, ખિન્નતી તહીં યૌવના;
રેંટિયો ફેરવી ઊંઘો, વહે વેણ વિનયહીણું.

આજ આ કોકડું થાય પૂરું નહિ,
દેહની પૂણીઓ પૂણીઓ યૈ ગઈ.
સાપની જીભ સમ ત્રાક આ તાંતણું
ભક્ષતી બાય છે : શાપ કો' પાપનો ૧.

કઈ મૂર્છ નભાઇની કોકડે નજરું પડી !
અહીં કાંતું, તહીં કોને રેંટિયે શગ જઈ ચડી !

દીકરી ડાહી ! આવી અધીરી ન થા !
રોટલી કાજ કરવાં રદ્યાં કાંતણું;
કોકડે ઊતરશે આંખના તાંતણું,
તોય કાંત્યા કરો ! પાપ છે આપણું. ૨.

પ્રભુ યે કાંતતો બેઠો, પૂણી જીવન-મૃત્યુની
ઉતારે આત્મની ત્રાકે મહાપ્રેમની કોકડી.

રામને રેંટિયે રૂપાળા ત્રાગડા
અદીકા ઊતરે : આપણે આંધળાં !
કનકને દીકરી ! ધૂળનાં ઢાંકણાં :
રતિ ભર રતનને પડળ ખાંડી તણાં ! ૩.

તારી મા ! ડાહી વાતોમાં મને શાતા નથી નથી;
કળે છાતી, બળે આંખો, અંગેઅંગ પડે તૂટી.

રામની વાત કરવી ગમે મા તને,
દેહ કંતાય મુજ તાંતણે તાંતણે,
શું પડી આપણી ત્રિલોકીનાથને !
રામને રોઉં ? કે મૂઠીભર ભાતને ? ૪.

નકી આ પૂણીના રૂની ગોઝારી ધરતી હશે;
નકી એનાં પડો વચ્ચે ચૂડેલો રમતી હશે.

કોઈ ખેડૂ તણાં કનકમય ખેતરાં,
ભર ને બાજરીથી છલોછલ ભર્યાં:
પોંક ને પોપટા ખાઈ પી છોકરાં
રમન્તાં હશે—ત્યાં કટક તૂટી પડ્યાં ! ૫.

ઊભાં ધાન હશે રોળ્યાં, ડોળ્યાં નીર નવાણનાં,
મીંઢળખંધા વધેરીને બંખોળી ધરતી હશે.

સીમ હરિયાળીમાં ગોળલા તોપના
વરસિયા ત્યાં હશે મોતના મેહુલા—

ધેનુનાં ધણુ અને વ્યોમના વાદળાં
સીંચતા હતાં જ્યાં થાનથી દૂધડાં. ૬.

વરાળો ત્યાં વિભેગણુની, હાય માવડી ખેંદનની,
વવાએલી હશે હો મા ! ધેનુઓ લાંલરી હશે.

એ બધા સામટા ખારથી ખદખદી
રહેલી ધરામાં હશે વાવિયાં બી;
તેની પેદાશમાંથી વણેલી પૂણી
આજ આવી પડી આંહી કેા વાંઝણી. ૭.

કપાળે ફેરવી હાથ, લૂછી આંખ રતાંધળી,
માથાની ટાલ પંપાળી, બોલે ડાસલી બોખલી.

ખરું છે દીકરી ! ખેતરે ખેતરે
કેર મચિયેલ ચોરે અને ચોતરે,
રણુથળો થયાં'તાં ગાયને ગોચરે,
ત્યાં ચિતાઓ બધે, એા હબુએ બળે. ૮.

ચિતા એ સૌ નિહાળું છું, નથી આંખ રહી છતાં:
ભૂલી જવા મથું તે સૌ ભુલાયાં જ નથી થતાં.

ભૂલવા એ બધું લળું છું નાથને,
ટેકવું રંટિયે ધૂજતા હાથને;
કારમાં સોણલાંથી ભરી રાતને
જાગતાં કાઢવી: ઊંઘવું શે બને ! ૯.

‘કાંતો ને કાં મરો ભૂખે ! એ શું અંજન આખરી !’
ધકેલી રેટિયો કન્યા કંપતી ચૈ ગૈ ખડી.

ભર્યા કોઠાર ને આપણે લાંઘવું !
નીપજાવી ઢગે ઢગ, પછી ભીખવું !
દેવલાં દૂધડે ન્હાય, તે દેખવું !
બાળ ભૂખ્યાં ઉપાડી મસાણે જવું ! ૧૦.

‘ઝીણું કાંતો ! હજી ઝીણું ! વણુવી આછી ચૂંદડી.’
કાંતનારી તણે દ્વારે ખતા ખાંપણની પડી !

રંગલીલા રમન્તી નગર-નારીઓઃ
રંગની, રૂપની, નૃત્યની ઝારીઓ—
ચગાવે ઘેરમાં ચૂંદડી ગોરીઓ.
જીવવું હોય તો તાર ઝીણા દિયો ! ૧૧.

અહીં કોઈ નથી બાકી પ્રભુ-સર્જેલ માનવી;
નથી મૂર્દા, નથી માટી, અહીં સર્વ કરોળિયા.

આપણાં જઠરથી ખેંચવો તાંતણો,
પેટની લાળનાં રોજ વેળાં વણો !
માવડી, ખેનડી, ખેટડી, ખુટ્ટીઓ !
માનવી કે’ નહિ, સર્વ જન્તુગણો ! ૧૨.

અધું એ તોળતો બેઠો પ્રભુ ન્યાય ઉતારશે.
પ્રભુની ત્રાજુડી સાચીઃ પ્રાર્થના પ્રભુની કરો !

પ્રાર્થના છે કરી દિવસ ને રાત મેં;
પાતકી પુણ્યથાળી સહુ કારણે,
હું રડી પ્રાર્થના નીંદમાં સોણલે,
છે રડી પ્રાર્થના કંદને ગાયને. ૧૩.

હજી એ પ્રાર્થુ છું એને, હૈયું કિન્તુ તૂટી પડ્યું,
ઝરું આશા તણું પંખી; પ્રાર્થના મૃત્યુની રહો.

હવે તો આવશે નોતરાં નાથનાં,
મોત મારું થશે આખરી પ્રાર્થના;
પીંજરું લાંગીને પંખીડાં આશનાં
ક્યાં બિડ્યાં, કોણ પાસે કહું યાતના ! ૧૪.

ધીરી, ધીંગી, મૂંગી મૂંગી ઘાણીઓ ભયની ફરે,
ઓરાણી સૌ જવાંમદી, એરડીનાં બિયાં પરે.

ચિચોડા બીકના જો રહ્યા ગાંગરી,
પિલાતી લોક-મરદાઇની શેરડી;
વીરતાને લઈ જોળલે એ ખડી
કળર, ખાંભી અને મસાણે દેરડી. ૧૫.

મ બોલો કાળ-બોલી આ, બેટા! ઠાકર સાંભળે;
ઘટે ઘટમાં વસ્યો વાલો, વીંધાશે તુજ બોલડે.

હુંય સમજું છ મા ! રૂડલા શ્રીહરિ
કાળ-ડંકા તણી છે જુએ વાટડી.
અદલ ઇન્સાફની ને ચૂકે એ ઘડી.
જાણતી તોય ઝંખાય ઉર-દીવડી. ૧૬.

જન્તુ શા પેટ ઘાસંતા નર છુંદાઈ જ્યાં મરે,
સડીને જ્યાં મરે નારી, ત્યાં શ્રદ્ધા શી પ્રભુ તણી!

તોય ભગવાનને પ્રાર્થવા તું કહે ?
પ્રાર્થના ભલે તો સૂણુ ભવનાથ હે !
માણુસાઈ તણાં નીર ફરો આપ હે !
ભવ્ય ભયહીનતા દે ફરી બાપ હે ! ૧૭.

ઊભીએ મસ્તકે ઊંચે પિતા ! તાહરી સન્મુખે,
એહવાં નિર્મળાં તેજે આંખડી અમ આંજજે.

પ્રાર્થના આટલી બાપ ! વરદાન દે—
ભિક્ષુકોને ? નહિ, વીરતાવાનને,
આવતી કાલનો ધ્વજ ઉંચકનારને
આજ ધવરાવતી વીરસૂ નારને. ૧૮.

નહિ તો ત્યાં સુધી—“ હાં, હાં, પ્રાર્થના ! કર પ્રાર્થના !
જો બેટા, લેરખી આવે સંદેશા લઈ ભાણુના ! ”

૧૭. શોકરની દિવાળી

૦

નગરની રોશની નીરખવા નીકળ્યાં
 શેઠ શેઠાણી ને સાત ઊંચાં;
 ચકચકિત મોટરે દીપકો અવનવા,
 હાર ગલકૂલ સજ્યાઃ યૈ થ યૈયાં ! ૧.

થ થ યૈ ડાલતી ચાલમાં ચાલતી
 ગાડીને જોઈ જન કૂંક મોહિ;
 આગલી પાછલી ગાડીના ગર્વને
 મોડતી હાથણી જેવી સોહિ. ૨.

આપણા રાવ શોકર તણી હાંકણી
 ભલભલી મૂંછના વળ ઉતારે;
 વાંક ને ઘાંકમાં શી સિક્ત ખેલતો
 ફાંકડો રાવ નટવી નચાડે ! ૩.

શેઠના પેટમાં લેશ પાણી હલે,
 છાતી શેઠાણીની લેશ થડકે,
 (તો) ફાંકડા રાવના હાથ લાજે-અને
 રાવને હૃદય બદનામ ખટકે ! ૪.

‘રાવ, મોટર જરી બગલમાં દાખ તો !’
 શેઠનાં નયન સૌંદર્ય શોધે;

‘રાવ સરકાવ ગાડી જરી પાછળે’
શેઠ-પત્ની ઢળે રૂપ જુદે. ૫.

ચાર દા’ડા તણી ચમકતી પર્વણી :
ચિત્રપટ, નાટકો ને તમાશા :
‘સાલ નવ સુખારક’ કાજ જ્યાં ત્યાં બધે
ધૂમિયાં પલટીં પોશાક ખાસા. ૬.

ધાક આનંદનો લાગિયો, શેઠિયાં
ખીજનો દિન ચડ્યો તોય સૂવે :
રાવ મોટર તળે જાય એબર લૈ :
પોઢવા ?-નૈ જી, પેટ્રોલ ચૂવે ! ૭.

‘શું થયું રાવ ! ગાડી બગાડી નવી !
‘આમ બેધ્યાન ક્યાં થઈ ગયો’તો ?’
‘દીપમાલાની સ્વારી વિષે શેઠજી !
એક દીવો તહીં ગુલ થયો’તો.’ ૮.

‘ક્યાં ?’-‘તહીં એક અંધારગલ્લી તણી
‘ચાલની આખરી એરડીમાં,
‘નાર મારી અને ખાળ બે ગોખરાં
‘ચાર રાત્રી સુધી વાટ જોતાં; ૯.

‘ખારીએ લાલટિન લટકતું રાખજે,
‘આવી જોઈંચીશ આજે હું વે’લો :
‘ખાયડીને લલામણ કરી એટલી
‘ઘેરથી પ્રાઢિયે નીકળેલો. ૧૦.

‘વાટ જોતાં મળી આંખ એની હશે,
 ‘તેલ ખૂટયું હશે-હું’ ય વેલો.
 ‘દીપમાલા ત્યજી ત્યાં નિહાળી રહ્યો,
 ‘પીઠથી ગાડીએ દીધ ઠેલો; ૧૧.

‘પાંસળાંમાં ખુતી સોટી સાર્જન્ટની,
 ‘હિંમતે હું’ ઘડી લાન બૂલ્યો.
 ‘રાતના બે બજે ફૂલવેણી સજી
 ‘નાર બેઠેલ-હું’ કે’ ન બોલ્યો. ૧૨.

‘સોણલે ટેન્ક તૂટેલ દેખ્યા કરી,
 ‘આકરી રાત વીતાવી આવ્યો,
 ‘દિન જગ્યે દુરસ્તી દીધી આઢરી,
 ‘પોરીઆના શપથ, બાબુજી હો!’ ૧૩

‘હા અલ્યા રાવ! અફસોસ, હું’ યે બૂલ્યો,
 ‘તાહરે પણ હતી કે દિવાળી ?
 ‘શી બખર, તું’ ય પરદેશમાં માણતો
 ‘નાસ્તખચ્યાંની સોબત સુવાળી!’ ૧૪.

એમ કહી શેઠીએ આઠઆની દોંધી
 ને દોંધી શીખ અણમૂલ આપી:
 ‘ગાંડિયા ! આંહી’ તો એકલા કામીએ
 ‘આ બધી લખને વતન રાખી.’ ૧૫.

૧૮. કેમ કરે ? કાયદો ને !

૦

મીલ કેરે ચરખે રે હાથ મારો કાપી લીધો.

એક જ લખરકે રે કોણી લગી ચાટી લીધો !
રોજના ગોઠિયા રે હું ને મારો સંચો હતા.

હેતપ્રીત ખૂટિયાં રે આજ મને આપી ખતા. ૧.

હું ચે બૂલકણો રે કાલને વિચારે ચડ્યો,
કુંવારી બેનનો રે દામ વન્યા વીવા ઘડ્યો !

‘મેર મેર મૂરખા રે,’ ભાઇખંધે હાંસી કીધી,
‘ચરખો ચલવતાં રે રાખીએ દોરી સીધી. ૨.

‘શેઠીઆવ માજન રે !’ મારી મા રાવે આવી;
‘આલો કંપસન રે, બેટે મને કીધી ખાવી.’

‘ખાઇ ખાઈ ખોલકી રે !’ શેઠીઆની ત્રાડું છટી,
‘કંપસનની રે કાયદામાં કલમું દીઠી ?’ ૩.

કાયદાની કલમું રે શેઠીઆવ મોચે રાખે,
માડી અણસમજી રે ! માજન સાચું ભાખે.

શેઠીઆવ લાચાર રે, કેમ કરે, કાયદો ને !
માજન માવતર રે, ડોસલીની બૂલ થે જૈ ! ૪.

રાજા ન્યાયવાન રે, કેમ કરે, કાયદો ને !
પરધાન વીરવાન રે, કેમ કરે, કાયદો ને !

માજન મેરખાન રે, કેમ કરે, કાયદો ને !
હું જ એક હેવાન રે, ધ્યાનભાન રાખું ને ! ૫.

૧૯. 'ગરીબોદ્ધાર'ની ચાલાકીઓ

ગાવ ગીતો દીનોદ્ધાર તણું,
ખીસું ભરેલ ચાલાકી તણું.

થાક્યો મજૂર હતાશ બની
ન્યારે હુંકારી લાત લગાવવા આવે,
કામના કાળ-ઘટાડ અને થોડા
ઠીક પગારની માગણી લાવે;

લાન ત્યારે એનું બૂલવવા

એને પીરસજો 'દીનોદ્ધાર' નવા—ગાવ૦ ૧

એને નાવા ધોવા થોડી કોટડીઓ,
થોડી આરસ-કૂંડીઓ ને અરીસાઓ
આપો, આપો થોડી ચોપડીઓ
થોડી ડોલર-ચંપાની ફૂલ-લતાઓ;

દીન-કલ્યાણની એ જામણા

વિષે પ્રશ્ન કુખાવો પગાર તણા !—ગાવ૦ ૨.

એનાં બાળોને એક નિશાળ બાળો,
બાળો નર્સ થોડી, થોડી બાટલીઓ,
એને શ્વાસ લેવા થોડી બારીઓ મોરીઓ,
થોડી સુવાવડ-બાટલીઓ;

દેજો બીજું ય માગે તે બધું,

રખે પૂછે પગાર કલાક તણું !—ગાઓ ૦ ૩

૨૦. પશુ-નકલની પ્રગતિ

[મનહર]

પ્રભુતાની પ્રતિમા કે પ્રતિમા પશુતા ફેરી !
હેરી હેરી આંખો મેરી માનવીને ન્યાળે છે,
પશુની નકલ કરી અકલ દેખાડનારો
શકલ પોતાની દેવતાઈ હવે હારે છે. ૧.

જનાવરો ફેરો આ તો જમાનાજૂનેરો ભય,
માનવ-સૃષ્ટિમાં ભીડાભીડ ભારી જામી છે !
નકલ કરીને આળે દેખાતો અકલવાન,
હવે તો એ નકલ અસલપણ પામી છે ૨.

પશુઓ પોકારે, પ્રભુ અમારી અસલીઆત-
પાશવતા અમારી તો આમ મારી જાય છે,
નકલપણનો તું ય દિસે છે ઉસ્તાદ કોક,
અસલ પ્રભુને તેં ય લૂટેલો દેખાય છે ! ૩.

૨૧. વાંદરો અને વિદ્વાન

[વસંતતિલકા]

આ એક જાનવર ને વિદ્વાન બીજો;
 એવા કુલેદ કરજો ન અમારી વચ્ચે;
 ભાળે ન સામ્ય અમ બેઠીની વચ્ચે અંધા,
 કાં કે અમે લઘુમતી, બહુસંખ્ય તેઓ ! ૧

જ્ઞાની અમે ઉભય, રે નીરખો અમારાં
 ડાચાં પરે જ શું ન અંકિત દિવ્ય પ્રજ્ઞા ?
 પ્રેમી અમે શું કમ એકબીજાથી ? બોલો !
 સૌંદર્ય શું ઉભયને નયણે ન સ્પષ્ટ ? ૨

દૂરત્વ એ જ દુઃખ છે ! પશુને મનુષ્યો
 દૂરે ધકેલી સરસાઈ બડાઈ મારે;
 રે માનવી અવર માનવને હટાવી,
 સૌંદર્યશીલ, બહાદુર ઠરેછ પોતે. ૩

૨૨. હું તમામનો ગુલામ !

(ગુલબંકી છંદ)

હું જીવાન, હું જીવાન

હું તમામનો ગુલામ.

હું સદાય જીલતો ખીજ તણું સડેલ જ્ઞાન;
કેથળી નથી ક્યંહીંય ચામડાની હું સમાન !—૧

હું સિપાહી જીજ્ઞેસો

ખુધો અને અખુધનો.

નવીન ચેલકાઓ મૂંડનાર સર્વ શોખીનો!
મને નિહાળતાંની વાર હોંશધેલડા બનો !—૨

હું તમારી ટોપલી

ચિરાડિયાં થકી છલી.

નકામ ચિત્ત-ચીંથરાં વિચારનાં વહું ભટ્ટી

તૂટેલ ટાંક, ડાળલી,

હું-માં સમાય : હું તમારી ટોપલી—૩

હું ફૂટેલ ડોલચું :

ભરાય શું ? ઝિલાય શું ?

હરેક વાપરી પછી પછાડતું ફગાવતું

ફળી વચાળ : હું ફૂટેલ ડોલચું !—૪

હું જીવાન હું જીવાન,

માફે માગું મે'રબાન !

હું નહિ બનું ગુલામ.

૨૩. બને બને ગંભીર ઘોર આરતી !

(કૃષ્ણજન્મ-માટમી નિમિત્તે)

તમે ગીતા પાઈ, પચાવી ને અમે,
તમે ગયા ગાઈ, ભૂલી ગયા અમે,
તમે ત્યજ્યાં શસ્ત્ર સમર્થની છટા,
અમે ય નિઃશસ્ત્ર-અશક્તની અદા ! ૧.

બળવી તેં વેણુ, ન સાંભળી અમે,
ચરાવી તેં ઘેનુ, ખીલા પૂજ્યા અમે,
તમે મરીને અમરત્વ મેળવ્યું,
અમે ડરીને શતઘા મરણ સહ્યું. ૨.

તમે પીધી કાળપ કાળી રાતની,
તમે પીધી કાળપ કાળીનાગની,
તમે પીધી કાળપ કુષ્ઠકા તાણી,
તમે પીધી કાળપ કંસ—કાળની. ૩.

અરે તમે આખર લાઈલાઈનાં
કરાળ કાળાં વખ-વૈર ઘોળિયાં,
છતાં રહી બાકી વિષાકત કાલિમા
કુટુંબીના કલેશની, તેય પી ગયા. ૪.

તમારી જન્મોત્સવની બળે ભલે,
હજાર ઘંટા મજકુંજ—ખોળલે.
તમારી કિંતુ અવશેષ મુક્તિની
અહીં બળે આરતી સોરડી જળે ! ૫.

૨૪. યજ્ઞ-ધૂપ

આઘેરી વનરાઈમાં ઈધન ક્યાં ચેતાય ?
કેને આંગણુ યજ્ઞમાં આપણુ તેડાં થાય ?

યજ્ઞનો ધૂપ ધમ ધમ દિગન્તે ચડે,
નોતરાં યુદ્ધનાં બારડોલી—ધરે,
દૂર બેઠેલ અમ પ્રાણુ થનગન કરે,
યજ્ઞનો ધૂપ આકાશભર ઊભરે. ૧.

મીઠી સૌરભ ધૂપની દૂર સુદૂર છવાય,
લાખો હૈયાં તુજ પરે હોમાવા હરખાય;

લાખ હૈયાં ધબકતાં તુંને લેટવા,
તોપ બંદૂક તલવાર પર લેટવા,
આજ તુજ યજ્ઞ-ધૂપે સુહાતી હવા
પ્રેરતી લાખને યુદ્ધ-ઘેલા થવા. ૨.

લાખ લાખ નયનો રહ્યાં નીરખી અંબર માંચ,
તારા યજ્ઞ-ધુવા તણી યુદ્ધ-નિમંત્રક ઝાંચ.

નીરખતાં લાખ નયનો ગગન-કાંગરે,
ધૂંધળો ધૂપ ચડતો જગત-નોતરે,
લડ થજે, લય નથી, આજ અમરાપરે
દેવ-કુલ યજ્ઞ તવ નીરખવા ઊતરે. ૩.

રહેજે મહ્દમ મરણ લગ, મોત બિચારું કોણ !
તું મરતે જીવલું ગમે એવો કાયર કોણ !

તું મરતે હજારો તનય હિન્દના
વિચરવા એ જ પંથે અમર ધામના
સજ્જ ઊભાઃ તું નિષ્પાપ છે, ડરીશ ના!
યજ્ઞનો ધૂપ પીધા પછી ફરીશ ના! ૪.

૨૫. મોતનાં કંકુ-ઘોળણ

કંકુ ઘોળજો જી કે કેસર રોળજો !

પીઠી ચોળજો જી કે માથાં ચોળજો !

ઘોળજો કંકુ આજ યોદ્ધા રંગભીને અવસરે,
રોપાય મંડપ મોતના ગુર્જરી કેરે ઘરઘરે;
મીઠોળખંધા તજી માયા, સજી આયુધ નીસરે,
હરખાવ પ્રિયજન, ગાવ ગુણીજન, દાવદુશ્મન થરથરે. ૧.

જોદ્ધા જાગિયા જી કે કાયર લાગિયા,

ડંકા વાગિયા જી કે હાકા લાગિયા;

લાગિયા હોહોકાર રણલલકાર ઘરઘર ખારણે,
કંકુ લગાવત પ્રિયા, બહેની લળે વીરને વારણે;
સહુ સાથ લડશે, પછી રડશે કોણુ કોને કારણે !
રિપુઓને આંગણુ સંગ-પોઢણુ પામવા દિલ રણગણે. ૨.

માંડયાં કારમાં જી કે જુદ્ધ જગે નવાં,

ના ના મારવા જી કે શીશ સમર્પવા;

કારમાં રણ ખાંડા વિનાનાં ખેલવા હાકલ પડી,
હુલસિત હૈયે ઘાવ તાતા ઝીલવા સેના ચડી;
છો હણે ઘાતી, રખે થાતી રોષ-રાતી આંખડી,
ગુર્જરી ! તારાં જુદ્ધ નવલાં ન્યાળવા આલમ ખડી. ૩.

ગુર્જર ઘેલડી જ કે ઓ અલભેલડી !

સમરાંગણ ચડી જ કે તું ન હતી લડી !

ન હતા લડયા તારા બિચારા બાળ ગલરૂં ઘેલડા,
હર વરસ હોરી-ખેલ રસબસ રમન્તા તુજ છેલડા !
આવિયો ફાગણ આજ ભીષણ, ખેલજો રે કૂલ-દડા !
મોતની ઝારી રક્ત-પિચકારી ભરી રિપુદળ ખડાં. ૪

રાજ વસંતનાં જ કે વાહ વધામણાં !

ગાઓ ગાવણાં જ કે જુદ્ધજગાવણાં;

ગાઓ બળવો, જુદ્ધ જગવો, વાહ ઘોર વધામણાં !
ગુર્જરી તારે મધુવને ગહેકે મયૂરો મરણના;
મધમધે જોબન, પ્રાણ થનગન, લાગી લગન, સહાય ના,
પ્રગટે હુતાશન, ભીતિનાશન, ખમા વીર ! ખમા ! ખમા ! ૫

૨૬. નિરર્થક તૈયારીઓ

ચિતા સાત સો જલે સામટી,
 ઈતનાં ઈંધણુ રાખ્યાં'તાં
 ભાઈ ! ઈતનાં ઈંધણુ રાખ્યાં'તાં,
 લંબા ચોડા સળ કોઈ સાદુ
 ખાંપણુ પૂરાં માખ્યાં'તાં
 ભાઈ ! ખાંપણુ કોરાં માખ્યાં'તાં. ૧.

કાલા-પાની, ગરીબ ટાપુ,
 વાળી જોળી રાખ્યાં'તાં
 ભાઈ ! વાળીજોળી રાખ્યાં'તાં,
 ઉપવાસીની સગવડ સમજી
 સ્મશાન ઓરાં રાખ્યાં'તાં
 ભાઈ ! મસાણુ સન્મુખ રાખ્યાં'તાં ૨.

આપઘાતીઆ હુત ભાગીને
 માવીતર સાંભરતાં'તાં
 ભાઈ ! માતપિતા સાંભરતાં'તાં !
 આંદામાનની અમરાપુરીથી
 ગંદાં ઘર વધુ ગમતાં'તાં
 ભાઈ ! ગંદાં ઘર બહુ ગમતાં'તાં ! ૩.

* ૧૦૩૭ સપ્ટેમ્બરમાં આંદામાનના રાજકેદીઓના ઐતિહાસિક
 ઉપવાસો ગાંધીજીએ છોડાવ્યા તે અવસરે, એ કારાગૃહના
 સ્થાનિક કર્મચારીઓની મનોદશાનું કટાક્ષલેખન.

સાત સાત થત મુઠી કેરા
હા હા કા ર નીગળતા'તા
ભાઈ ! હાહાકાર ઉકળતા'તા
જીવતાંનાં કન્દન કરતાં પણ
કંકાલો વધુ રડતાં'તાં
ભાઈ ! કંકાલો વધુ રડતાં'તાં ! ૪.

મનકી હુમારે મનમે' રહે ગઈ
મરનેકી મિટ ગઈ ખાતાં
ભાઈ ! મરનેકી મિટ ગઈ ખાતાં,
કફન, ઈંધણું, સ્મશાન, સખ કુછ
રહ્યાં હાય હા ! વા ખાતાં
ભાઈ ! રહ્યાં આપડાં વા ખાતાં ! ૫.

૨૭. ફાટશે અગ્નિથંભો ને-

[રાજકોટના પ્રજાસંગ્રામમાં એક નાના
બાળક પર પોલીસની લાડી પડી તે પ્રસંગે]

થંભો જાનાનો, કવિ-ગાન થંભો
વાણી અને સંગીત દોય થંભો;
અબોલ એ અંતરજામી માહરા !
' નમું તને ! ' એટલું બોલી થંભો.

ઝીંકાતી લાડીઓ નીચે, ઢળી જે નિરદોષિતા,
એના ઘાવે થતા જખમી, અંકધારી રહ્યા પિતા.૦ ૧.

ઝીંકો ઝીંકો જોરથી ઓર ઝીંકો,
કાંડાં કળે ત્યાં લગ લાઇ ! ઝીંકો,
કૂંણાં કૂંણાં બાળક વીણી વીણી
લાલે અને ગાલ પરેજ ઝીંકો.

પ્રભુનાં પ્રેમ-અશ્રુ શાં બુંદે બુંદે બુઓ કૂટે
પુન્યનાં પોયણાં રાતાં, કાળસિંધુ તણે તટે. ૨.

પ્રહ્લાદની વાત પુરાણ-કાળની
નહોતી મનાતી, પણ આંહી બાળની
કૂડાકૂડી જોપરીઓનો ભાળતાં
લળી પડે અંતર એ કથા લણી.

પરંતુ થંભનાં લોઢાં હજી આંહીં ધગ્યાં છ ક્યાં !
પિતાએ હાથીને પાદે શિશુઓ ચગદ્યાં છ ક્યાં ! ૩

કતાર કીડી તણી જેહ થાંભલે
જલ્યા વિના અગ્નિપથે ચડી હતી,
હા ! એ જ થંભા સમ તોપ-ગોળલે
તમે શિશુડાં ! રમવા ચડી જાને !

લોઢાં ટાઢાં થશે ને એ થંભા દાતાણુ-ચીર શા
ચિરાશે, સ્થિર રે'જો હો ! હવે તો બહુ વાર ના. ૪

નહિ તદા દિવસ રાત્રિ નૈ હશે,
નહિ નહિ અંદર બાર નૈ હશે;
સંક્રાન્તિના ઉંબર ઉપરે ઊભા
પ્રભત્વનો થંભ ધગેલ ફાટશે.

ને ત્યાંથી કોણુ-નરસિંહ ? ના, ના, કોક નવે રૂપે
અપાપી પાપીની સૌની ઊઠશે અંબિકા જગે.

૨૮. સમશેર તારી ભોંઠી પડી રે

ભોંઠી પડી રે સમશેર
 રાણાની તેગ ભોંઠી પડી રે
 દીઠી મીરાંને ઠેર ઠેર
 સમશેર તારી ભોંઠી પડી રે.

લૂંટી શક્યો ન એનું દિલડું એ આળથી
 કાયો ગુજારી બધા ઠેર
 સમશેર તારી ભોંઠી પડી રે. ૧.

જીતી શક્યો ન એનું દિલડું એ આળથી
 નિંદા વાવી તેં ઘેર ઘેર
 સમશેર તારી ભોંઠી પડી રે. ૨.

કાળી નિંદાનાં રૂડાં કાજળ આંજી કરી
 થૈ થૈ નાચી એ ઠેર ઠેર
 સમશેર તારી ભોંઠી પડી રે. ૩.

ઝેરના કટોરા તારા પી કરીને પાગલી
 પામી ગૈ પ્રભુતાની લે'ર
 સમશેર તારી ભોંઠી પડી રે. ૪.

ખૂટી તદખીર સર્વ, ખેંચી તલવાર-ધાર
તૂટ્યો ખેલાન જાર પેર
સમશેર તારી લોંઠી પડી રે. ૫.

એકલડી લાળી ને લાળી આયુધહીન
કરવા ઊઠ્યો તું જેર જેર
સમશેર તારી લોંઠી પડી રે. ૬.

ઊભો શું મૂઠ હવે દેખી અણપાર રૂપ !
ચરણે નાખી દે સમશેર
સમશેર તારી લોંઠી પડી રે. ૮.

‘મા ! મા ! હે મા !’ વહીને ઢાળી દે માથડાં
માગી લે જનનીની મહેર
સમશેર તારી લોંઠી પડી રે. ૮.

જુગ જુગથી અમ્મર બેઠી છે એની એ મીરાં
એને છે ઇશ્વરની ભેર
સમશેર તારી લોંઠી પડી રે. ૧૦.

૨૯. *કંદનો કેટલાં બાકી !

પુત્રોને ઝેરના ખ્યાલા, પિવાડીને સુવારજો;
બંદૂકો ઝાલતાં પેલાં બાવડાં છેદી નાખજો !

વિશ્વની કોટિ માતાઓ ! સંઘરા કંદનો તણા
બારાં વારિ તણાં ટાંકાં, હજુ શું રહ્યાં ઉણાં ?

મોં વાળ્યાં, માથડાં ઢાંક્યાં, ધડૂસ્યાં છાતી-છાજ્યાં;
હજુ ચે કેટલાં બાકી, ઉલેચણ આંસુનાં રહ્યાં !

ઘેટડા જન્મતી કાં તો, માવડી બંધ થા હવે;
કાં તો આંસુ જલાવી દે હુતાશન પ્રગટાવ હે !

કારમા લોહ-થંભાઓ ગાળી અગ્નિરસો પીઓ !
કોટિકોટાન અંબાઓ ! આંકડા ભીડી નીસરો.

હીંચોળી પારણાં લીધાં : અંઝા-જૂથ બનો હવે,
અંઝેડો તખ્ત ને તાજો : પ્રલયંકર ચંડી હે !

૩૦.* અસહ્ય વાત

મને મારનારા ગોળી છોડનારા
એને ઘેર હશે મારા જેવી જ મા,
એ હરેકને ઘોળુડાં ધાવણુ પાઈ
ઉઝેર્યા હોશે હંયાહીર સમા. ૧.

કવિઓની કવિતામાં ગાયું હશે એણે,
માટીને પૂજી હોશે કહી 'મા';
એ મને ય જો અંતરિયાળ મળે
તો બોલાવે કહી 'તમે કેણુ છો મા?' ૨.

છો સંહારે ચડ્યા આજે પેટને કારણુ,
એક જ વાત સેવાય છે ના—
એને મોતને પંથ ચડાવણુ જીલ
બોલે છે: 'મારો, મોરો, માગે છે મા!' ૩.

* જાપાની સૈનિકોને નિર્દેશોને કદપેલા ઓનાઈ જનેતાના બાવેલ

૩૧. ભર ભર છાંટું અંજલિ

ફૂલ ખર્ચાં ફેરમ રહી, રહ્યા ગીત—ઝણકાર,
હરિયાળી ધરતી કરી હાલ્યા મેઘ—મલાર;
તૂટ્યા તંબૂર—તાર,
ભણકારા ભવ ભવ રિયા. ૧.

ભવ ભવ ગોત્રે ભટકતાં ન જડે જોડીદાર,
જિનકી હેડી હલ ગઈ, તાકા ખુરા હવાલ,
ખસૂરાં ને બેતાલ,
હેડી વિણ ગાયન હુઆં. ૨.

ભાઈ મરે ભવ હારિયેં, બેન મરે દશ્ય જાત,
માવીતર મરતે ઉના, ચોદશના વા વાય;
(પણ) સખ દુઃખ ભેગાં થાય,
હેડી ! એક તમે મૂવે. ૩.

સજન ! તમારી ખાક પર ગાગા હજો જુહાર,
ભર ભર છાંટું અંજલિ, અખતરિયા જોધાર !
તેં દઈ દઈ પડકાર,
ભાગી ફેણું ભેડવી. ૪.

૩૨. વીર જતીન્દ્રનાં સંભારણું

રણુશીંગાં બજિયાં નહીં, નવ ગહેડી શરણાઈ,
તલવારોની તાળીઓ સમરે નવ સંભળાઈ;
સિંધુડા-સૂર શરણાઈના નવ સુણ્યા,
હાક વાગી ન, તોખાર નવ હણુહણ્યા,
ઘાવ પડ ઘાવ નવ ખડગના ખણુખણ્યા,
યુદ્ધ-ઉન્માદના નાદ નવ રણુજણ્યા. ૧.

વિણુ ઉન્માદે વીર તેં દીધો દેહ ધરી,
બિન્દુ બિન્દુ રક્તનાં રિપુને દીધ ગણી;
બિન્દુએ બિન્દુએ રક્ત દીધાં ગણી,
ચૂકવી પલપલે દેહની કણીકણી,
મૃત્યુને ગણ્યું તેં ગોદ માતા તણી,
કે શું પ્રિયમિલનની રાત સોહામણી ? ૨.

આવે મંગળ અવસરે, કોણુ વિલાપ કરે !
કાયરતાને આંસુડે કોનાં નેન રહે !
વેગળી જાઓ રે અશ્રુની વાદળી !
વીરનાં તેજને નવ રહો આવરી;
નીરખવા દો મુને લાખ નયનો કરી,
આહુતિ-જ્વાલ એ બાલની અણુકરી. ૩.

ગગનવિહારણુ રાગના ગાળે નંદન-ઘોષ !
 ઉત્સવ-દિન આપણુ ઘરે; અરિજનને અફસોસ.
 અરિજનો થરથરે એહવી ઘોષણા
 ગરજ ગરજ ભરે ગગનનાં આંગણાં,
 ઊઠ રે ઊઠ એ તરુણ કોડામણા !
 વીરનાં વાંચ શોણિત-સંભારણાં. ૪.

વણુગાયાં કયમ વીસરીએ, બહુમતાં બલિદાન,
 ગાશું ઘરઘર ધૂમતાં એનાં અર્પણુગાન;
 ગાએ રે બેનડી વીરને વારણે,
 ગાએ રે માવડી પુત્રને પારણે,
 બંદીજન ગાએ ગિરદાઈ સમરાંગણે,
 ભક્તજન ગાએ મંદિરને બારણે. ૫.

તારી ટેક ત્યજવવા મથનારા કંગાલ,
 કાળાં સુખ નીચાં કરી કૂટે વ્યર્થ કપાળ;
 કૂટતા કપાળો કૂર કંગાલ એ,
 તાહરાં શાંત વીરત્વ નીરખી રહે,
 ‘હાય ! હા હારિયા,’ દાંત ભીંસી કહે,
 અણુનમ્યા વીરને બલિમે કયમ સહે. ૬.

બાણપથારી ભીખની, દધીચિનાં વપુદાન,
 મોરધ્વજે કરવત સહ્યાં, એ ઇતિહાસી ગાન.
 છર્જી ઇતિહાસનાં ગાન એ વીસરિયાં,
 જૂઠડી ભાવનાના થરોથર થયા,

નવેલા શૌર્ય-આદર્શ તેં સ્થાપિયા,
સમર્પણનાં નવાં મૂલ તેં આંકિયાં. ૭.

ઝીલો ઝીલો મલકતા જલિમ તણા પ્રહાર,
લાલ કસૂંબલ રક્તની ફૂટે શોણિત-ધાર;
પ્રહારે પ્રહારે ઉર-પતાળો ફૂટે,
કસૂંબલ રંગની રક્ત-છોળો છૂટે,
મૃત્યુ-ભયના ફૂડા લાખ બંધો તૂટે,
પાળ ફોડી અને પ્રાણુનદ ઊમરે. ૮.

રજ રજ નોંધી રાખશું હૈયા બીચ હિસાબ,
અવસર આવ્યે માગશું કિસ્મત પાસ જવાબ;
માગવા જવાબો એક દિન આવશું,
ભૂખરી પતાકા સંગમાં લાવશું,
અમારા રક્તના હોજ છલકાવશું,
માતનો ધ્વજ ફરી વાર રંગી જશું. ૯.

૩૩. અણવંચાણેલા સંદેશા*

[ઢાળ-સો સો રે સલામું મારાં બાંહુડાંને કે'જે રે]

સંદેશા મગાવો સૌના સંદેશા મગાવો રે
બાપાને સમૈયે કેના સંદેશા મગાવો રે
સંતને સમૈયે કેના સંદેશા મગાવો રે! ૧.

સંદેશા વંચાણા સૌના સંદેશા વંચાણા ને
અણુ રે વંચાણા થોડા ઉકેલાવી લાવો રે,
શબદ અનોખા એની રૂશનાઈ નોખી બાપા!
લહીઆ ને લેખણ એનાં અકળ કળાવો રે. ૨.

આહુની સમાયું કેરા ટિંબા આજ ઊઘડે ને
ઊઘડે અલોપી કળરું, મશાલું જલાવો રે;
જતિ ને સતીના જૂના મહાસંઘ માયલા આ
અખધૂત કેરી પૂરી પિછાન કરાવો રે. ૩.

પે'લે ને સંદેશે ફાટો રણ કેરા રાફડા ને
રજપૂત-જાયા જોગી રામા પીર ધાઓ રે;
હિન્દવાણ માથે પંજે પે'લુકો વટાળનો એ
ઝીલનાર હિન્દવા પીરના જુવાર જણાવો રે. ૪.

“અમારે નસીબે નો'તાં તમ સમાં આયુ બાપા!
“અમારી અધૂરી ઘોણ્યું, તમે ઊજળાવો રે;

* ઠક્કરબાપાની જયન્તીને પ્રસંગે

“અમારા નીલુડા નેના તમ શિરે શોભાને ને
“અમારા ઘોડીલા બાપા! જીગતે ખેલાવો રે.” ૫.

બીજે ને સંદેશે પાણા ધૂળે છે પરબના ને
સળવળે સોડયું, બોલે દેવીદાસ બાવો રે:
“અમારાં લુચેલાં બાકી ૫૩ પાસ લૂતા બાપા;
“અમારી અંકાશી-ઝોળી એને જે લખાવો રે.” ૬.

ત્રીજે ને સંદેશે કોટિ વધસ્થંભ ડોલતા રે,
જખમી જીસુની ગાંઝી સલામું સુણાવો રે:
“અમારે ઉધારણુ-પંથે દુકાનું મંડાણી બાપા!
“અમારી કલેબાં-જાળો તમે ચોલવાવો રે”. ૭

ચોથે ને સંદેશે કાંપે હિમાળાની કંદરા ને
શિવોડહં પુકારી શંભુ ઉચારે ઋચાઓ રે:
“અમારી ઝીલેલી ગંગા રુંધાર્ધ રહીંતી બાપા!
“વહાવણુહારા કેરાં ડમરૂ બજાવો રે.” ૮.

૩૪. *કાળનું વંદન

કેણે કહ્યું કાળ વિનાશપ્રેમી !
 કેણે કહ્યું મૃત્યુ સઠાવનારું !
 'કાલોઽસ્મિ લોકદયઘ્નત્' કહ્યુંદે,
 અહીં ખડો અંજલિ નેડી બંદે.

સિંહાસનો સલ્તનતો ઉખેડે,
 વાસુકિ—ફણેથી ખીલી ખસેડે,
 પદ્મણ કરે દદ્મણ સેજ હાસે,
 એ કાળ ને આંહીં જૂકી ઉપાસે

લોકોત્તરોના

પદપદ્મ પાસે.

૩૫. સલામો*

સલામો કરું બીજના ચાંદને
સલામો જમીં આસમાં હો તને!
સલામો ચમનને ને વેરાનને
ઉછેર્યો તમે એક ઇન્સાનને. ૧

દીકાં છે ન કાશી કે કાળા અમે,
કુરાનો પુરાણો પઢ્યાં ને અમે,
ન નાપાક કે પાકના ભેદની
કિતાબો અમે ઉમ્મરમાં ભણી, ૨

અમે જે હતા દૂંઢતા તે જરૂં
અહીં એક ઇન્સાનને દિલ ભર્યું
નયન નીતર્યું ને સળકથી સર્યું
નૂરે—વસ્ત્ર: એણે વતનને ધર્યું. ૩

અમે મિસ્કિનોને શી દૌલત મળી!
ગરૂરી વધી ને, ગઈ ઓગળી.
હતા કંબુસો કાળજૂના અમે,
ગયા વીકરી, રે ફના કાં ગમે! ૩

* મોલાના અબુલ કલામ આઝાદને અંજલિ

૩૬. અદીઠી આગના ઓલવનારા

[પવન-પૂતળી રમે ગગનમાં નૂરત સૂરતે નરખો-એ ભજનનો ઢાળ]

અદીઠી આગના ઓલવણહાર જીવો !
 અમૃત-ધોળ્યા ઘણેરા રંગ હો !
 રે કલેજ-રંગ હો !

આતમ-બેડીઓના ભાંગણહાર જી જીવો !
 આલમ-ગાયા અનેરા રંગ હો !
 હો કલેજ-રંગ હો ! ૧.

ખાહિર જલન્ટા દાવાનળ ખૂંડવીને
 દુનિયાને કેક કરે દંગ હો
 રામ દંગ હો !

ભીતરની ભટ્કિયુંના ભડકા જળેળે, એની
 ભાળ્યું લેનાર ! ખરા રંગ હો !
 લાખ લાખ રંગ હો !
 હો ઘણેરા રંગ હો ! ૨.

તનડાંની બેડી તણાં તાળાં ખોલન્ટ તેના
 કવિઓએ લલકાર્યા છંદ હો
 રામ છંદ હો

* મુંબઈના શરાયખાંધી દિન ૧લી ઓગસ્ટના માનમાં :

આતમની ચીસભરી તોડે તુરંગ તેના
કાળને નગારે પડછંદ હો
તોડનાર રંગ હો !
હો ઘણેરા રંગ હો ! ૩.

સાતે સિધુને પાર લાર ને કતાર ઊભાં
ઝેનડી પ્રજનાં મહાવૃંદ હો
માનવીનાં વૃંદ હો

તારા સાક્ષ્ય તણે જમરખ દીવડે
જલજો જી જ્યોત અણુભંગ હો
રોમે રોમ રંગ હો !
હો ઘણેરા રંગ હો ! ૪.

કોટિ કોટિ આતમની અંધારી કોટડીમાં
પાથરજો તેજના ઉમંગ હો
જીવો જી ઉમંગ હો !

ઓલવવા આવનાર સગગી જાજો રે કુદાં
સ્વસ્થનાં કીટ ને પતંગ હો
હો ઘણેરા રંગ હો !
હો કલેજ—રંગ હો ! ૫.

૩૭. આખરી ગાન*

બનાવટી છે ?

કેન્યૂટની વાત બનાવટી છે !

કો માનતા ના, ડરીએ જતા ના,

રાજપણાને અપમાનતા ના;

ગપ્પાં પુરાણાં ગનકારતા ના,

કેન્યૂટની વાત બનાવટી છે. ૧

કમાડ ભીડો, દર દાર ભીડો,

બાળી અને ગોખ તમામ ભીડો,

રે મોરી ને ખાળ ખસૂસ ભીડો,

વાયુ ન પેસે, તરડોય ભીડો.

કમાડ ભીડો. ૨

છિદ્રો બુર્યાં કે ?

બુદ્ધિ તણાં છિદ્ર બધાં બુર્યાં કે ?

વિચારમાં કેઈ તીનું નથી કે ?

અક્કલ વિષે એક છીંડું નથી કે ?

છિદ્રો બુર્યાં કે ? ૩

ધનધોર તૂટે ?

ચિંતા નહિ, છે ધનધોર તૂટે,

આકાશથી વજ્ર ભલે વછટે,

*વાણીસ્વાતંત્ર્ય પર પ્રતિબંધ મૂકતા રાજવીઓની મનોદશાનું આલેખન

વિદ્યુત તણાં તેલ તમામ ખૂટે,
તો થે કુબુદ્ધિની ન ટેક તૂટે

છો આભ તૂટે. ૪

ખંદ્રક સાચી.

ખંદ્રક સાચી, બીજું જૂઠું સર્વ,
છે આપણો એ અણમોડ ગર્વ,
છે જીવવું વર્ષ કરોડ ખર્વ,

બીજું જૂઠું સર્વ. ૫

ગભરાવ છો શું ?

દારો દીધાં તો ય મૂંઝાવ છો શું ?

ખંદ્રકની આડશ છે પછી શું ?

થાકી ગયા ? લો, જરી થાક ખાશું,

અમકો છ શાને, કહી 'આ શું, આ શું !'

ગભરાવ છો શું ? ૬

આ ચીંથરાં છે.

છાપેલ આ કાગળ-ચીંથરાં છે !

કોણે કહ્યું કે રુધિરે ભર્યાં છે ?

ફક્કડી ઊઠે કાં ? ભડકા કંચડાં છે ?

આ ચીંથરાં છે. ૭

ડરથી નહિ હો !

છાયેં લપાયા, ડરથી નહિ હો !

આ વાંચી લઈએ, ડરથી નહિ હો !

ધૂને કલેબાં, ડરથી નહિ હો !

ગાત્રો ગળે છે, ડરથી નહિ હો !

મસ્તવેદ છૂટે, ડરથી નહિ હો !

ભયથી નહિ હો ! ૮

૩૮. ઉચ્ચ મસ્તક

મા સર્વથી બહાવું તને હો ઉચ્ચ મસ્તક !

બેડી, રસી ફાંસી ભલે હો, ઉચ્ચ મસ્તક !

ભૂખી અને પ્યાસી ભલે હો, ઉચ્ચ મસ્તક ! ૧.

મે'ણાં જુઠાણાંની જડી હો, ઉચ્ચ મસ્તક !

કૂડની કલેજે શારડી હો, ઉચ્ચ મસ્તક ! ૨.

કરવા ખુલાસા થોભતી ના, ઉચ્ચ મસ્તક !

બેબાકળી બિલકુલ થતી ના, ઉચ્ચ મસ્તક ! ૩.

૩૯. કોઈ પૂછે કે—

પૂછે કોઈ શિશુ જો તમને,
 નરકે નામનું સ્થલ ક્યાં ?
 પૂછે પુત્ર પિતાને, શિષ્ય
 ગુરુને, રૌરવ-દુઃખ શાં ?
 ઉત્તર વિના અટકશે ના !
 ‘રાષ્ટ્રના ઇર્ષ્યાળુ દિલમાં.’ ૧.

દેશજનોની વિજય-વાટ પર
 પથ્થર થઈ પડવાનું,
 જન-જાગૃતિનાં દરશન કરીકરી
 એકલ ઉર જલવાનું,
 ના પ્રભુ ! એથી ભલું જાણું
 રક્તપિત રંગ રંગ સહવાનું. ૨.

૪૦. પુત્રની વાટ જોતી

રઝળુ દીકરા ! ઘેર આવજો,
નહિ વડું તને, નાસી ના જજો. ૧.

વિષમ રાતને દેવ-દીવડે
લજતી માતને દીન-ઝૂંપડે,
પથભૂલ્યા શિશુ ! ઝોવી પોંચજો
પથ બીજો ચડી ક્યાંય ના જજો. ૨.

પ્રહરી હે લલા ! પાય લાગું હું,
ગલરૂડી થઈ તાત ! વીનવું :
રઝળુ દીકરો ક્યાંય જો મળે,
પથ બતાવજો, ઘર લણ્ણી વળે. ૩.

૪૧. લોકેશ્વરનો સેતુબંધ

આ પારે ગામડું ને ઓ પારે શે'ર
 વચ્ચે જુદાઈનાં પાણી વહેતાં.
 દોઢ દોઢ સૈકાનાં જૂનેરાં વેર
 એ રે પાણીની પોલ માંહે રે'તાં. ૧

આજે એ નીર પરે સેતુ બંધાય
 આજે તો પાણીમાં પથ્થર તરતા.
 સતજીગમાં રામનામ કેરી દુવાઈ
 કળજીગમાં દેશ-નામ રે'શું રટતા, ૨.

૪૨. પરદેશીઓને: પાતકીઓને : યોદ્ધાઓને

પાણીમાં ડાંગ મારનારા, લાજીને હવે છેટા રે'જો,
પોતાના દેશમાં પહોંચી, સાચી અમારી વાતો કે'જો. ૧.

દેશીડા પાતકી ! પધારો, ભાગીરથી છે આંગણ રેલી,
એક જ ધરતીના તમે જાયા, મા પાપીઓને ઘોશે ખેલી. ૨.

વીતેલી રાતનાં કુસ્વપ્નાં, સંભારવા ન થંભો ભૈયા !
વાયાં છે વાણુલાં કનકનાં, પાંખોને ઘોઈ લેજો ભયા ! ૩.

અમૃત ને ઝેરના ઘડૂલા, સિંધુ વલોવી કાઢ્યા સંગે,
અભિયલ રહેવું જો હોય હુલ્લા ! વૃંટીને હોય પીજો સંગે. ૪.

૪૩. સાહિત્યની ખાશમાસી

સખી ! કારતકે કવિતાની ઝડીઓ રે,
જાણે ખખડે ફૂટેલી બંગડીઓ રે,
કવિની પત્ની ફેંકી દેતી ખડિયો;
રઘુપતિ રામ રુદેમાં રેજો રે. ૧.

સખી ! માગશરે મોંઘા છે કાગળ રે,
પૈસા ન મળે પ્રકાશક આગળ રે,
તોયે ચલવ્યું છે ધાકડેધાકડ—રઘુપતિ રામ ૦ ૨.

સખી ! ચોષે પસ્તીને તોલે રે,
મારાં પુસ્તકના લાવ જોલે રે,
બૂકસેલરો કાળજાં ઠોલે—રઘુપતિ રામ ૦ ૩.

સખી ! માઘે પોતા કેરાં પડધમ રે,
ગજવીશું માસિક કાઢી ધમધમ રે,
જાણું જાહેરખખરોના મર્મ—રઘુપતિ રામ ૦ ૪.

સખી ! ફાગણે ફાવટ ના'વી રે,
રૂપાન્તર કે લાપાન્તરની આવી રે,
તરજૂમાની મોસમ આવી—રઘુપતિ રામ ૦ ૫.

સખી ! ચૈતરે ચિત્ર કઢાવો રે;
જેની તેની કને દોડ્યા જાઓ રે,
ભલે એની એ તાણે રેખાઓ—રઘુપતિ રામ ૦ ૬.

સખી ! દાવ બળે વૈશાખી રે,
પાઠ્યપુસ્તકની રત પાકી રે,
યુનીવર્સિટી કૈંકની કાકી—રઘુપતિ રામ૦ ૭.

સખી ! જેઠે જનાબ બુખારી રે !
દેશો રેડીઓ ઉપર વારી રે,
અર્થઘન છે કવિતાઓ મારી—રઘુપતિ રામ૦ ૮.

સખી ! આષાઠમાં અનુવાદો રે,
મૂવા શરદબાબુ, નથી વાંધો રે,
ભાષા-ભાવની ખીચડી રાંધો—રઘુપતિ રામ૦ ૯.

સખી ! શ્રાવણે બાલસાહિત્યે રે,
ખાંડી બોબડી ભાષાની ભીંત્યે રે,
ફેકો લોંઘા ફાવે તેવી રીત્યે—રઘુપતિ રામ૦ ૧૦.

સખી ! ભાદરવે ભય ટળિયા રે,
એઠા જૂઠા અહીં તહીંથી મળિયા રે,
સોશ્યાલીસ્ટ સાહિત્યના ઠળિયા—રઘુપતિ રામ૦ ૧૧.

સખી ! આસોનાં લક્ષણ કાળાં રે,
આંટા ખાય ઉઘરાણીઓવાળા રે,
કાઢો એક નવી અંથમાળા—રઘુપતિ રામ૦ ૧૨.

૪૪. હિન્દીજન

[વૈષ્ણવ જન તો તેને કહીએ જે-એ ઢાળ]

હિન્દીજન તો તેને કહીએ
જે કર જોડી રહે ઊભા રે
એકબીજાના કાસળના જે
ખૂબ કરે મનસૂખા રે—

આંતરરાષ્ટ્રીય ઉત્પાતોમાં (જેને) સૂઝે એકજ રસ્તો રે
ચેમ્બરલેન હિટ્લર કે સ્ટેલીન સૌનો ખાવો ઘુસ્તો રે
હિન્દીજન—૧.

શૂરાતન વ્યાપે નહિ જેને, દઢ કિન્નો જેના મનમાં રે,
કોમ પંથ શું તાળી લાગી, સકળ સ્વાસ્થ તેના તનમાં રે
હિન્દીજન—૨.

સકળ દેશથી સૌ કોઈ આવો ! દાસ થશું સહુ કો'ના રે !
હોશકોશ જેના જાય હાકોટે, ધન ધન પૂર્વજ તેના રે
હિન્દીજન—૩.

મિયાં કહે મને કામી હક ઘો, દેશને મારું ગરદન રે
હિન્દુ કહે હું રહ્યો અહિંસક, આત્મા મારો મર્દ ખરે
હિન્દીજન—૪.

પરદેશી પાઠાઓ વચ્ચે ઝાડ બની ભખડ્યું રે
 માણસ થૈ સંપી જીવવાનું પાપ કદાપિ ન કર્યું રે
 હિન્દીજન—૫.

ચિર રાગી ને જપટ રહિત છે, હામ હોશ કરે ઘોળ્યાં રે
 ભણે ખરસૈયો તેનું દર્શન કરતાં કુળ સત્તોતેર ઘોળ્યાં રે
 હિન્દીજન—૬.

૪૫ જુદાઇના જંગલમાંથી

[રેખતાની લઢણમાં]

તેં જુદાઇ દીધી તો ભલે જ દીધી
 મને ફેર મેળાપ કરાવીશ મા !
 ને વિદાય દીધી તો ભલે જ દીધી
 મને ફેર એ દ્વાર દેખાડીશ ના !

૨

મનમેળ તૂટયા તે તૂટયા જ રહો,
 એનાં સીવણ સાંધણ હોય નહિ,
 ઉર-આરસીના ટુકડા જ રહો,
 એના રેવણનો રસ હોય નહિ,
 ભર્યા ભાણેથી એક જાકાર કહો,
 પછી કોળીડે સ્વાદ કો' હોય નહિ,
 ફિટકાર દઈ ખમકાર કહો,
 રણકાર એનો હિયે હોય નહિ.

૩

ધર્યો હાથ તે વાર તાળી ન દીધી
 પછી તાળી સો વાર દીધી ન દીધી,

‘ચલો સાથ’ વઢી જુદી વાટ લીધી
 પછી વાટ ચિતાની લીધી ન લીધી;
 પીવા અંજલિ એક જો જીવ ડર્યો
 પછી હેલ્યની હેલ્ય પીધી ન પીધી,
 પેલો રાત દો ખાત મીઠી ન કીધી,
 પછી લાવન લાખ કીધી ન કીધી.

૪

કરું આશ કોની ? નવરાશ કોને ?
 જાંચે શ્વાસ આ આલમ ધાઈ રહી,
 વેરું ફૂલ નિસાસાનાં ઘાટ કિયે ?
 આંહીં છાતીએ છાતી લિંસાઈ રહી;
 અહીં ઝાંઝરના ઝણકાર પગે પગ,
 પાની હીના-રંગ છાઈ રહી,
 મારાં ફૂલ નિસાસે બકાઈ રિયાં
 અડવા પગ ક્યાંય દેખાય નહિ.

૫

અડવે પગ આવ ચલ્લી, શરમા નહિ,
 મેંદી પીસી મેં કટોરા ભર્યા,
 ઘનઘોર નિરાશાનાં મોતીને ધૂંટીને
 શીતળ મેં સુરમા સંઘર્યા;
 બીજાં કાજળ હોય બજારુ જો નેનોમાં
 ઘોઘ લે, આ દિલ-હોજ ભર્યા;

બીજી લાલી ને હોય લગી પગપાનીએ
નાખ લુછી, આ લે ઠીકરડાં.

૬

કવિ ફૂડ કહે; કદી માનીશ ના,
એને ગામ ગુલાબોની બાગ નથી;
એના બોલની ડોલરમાળ તણા
એના આંગણમાં જ સોહાગ નથી;
એના કોકિલ-કંઠ કુહાવનહાર કે
સાખલયા ત્યાં ન અંબ લયે,
એની લોમ ને વ્યોમ વચ્ચે રજ-ડમ્મર
મોત તણા તાતા થંભ રયે.

૪૬ સંધ્યાવેળા

વધે છે અંધારું,
ત્ય ત્યમ વધે હામ પ્રિય હો !
વધુ ભૂતો ભાળું,
ત્યમ ઉર રમે રાત્ર પ્રિય નો ! ૧

મને મસ્તી લાગી,
રમત રમવાને થનગતું,
જશે સુસ્તી લાગી.
વિજય-વીર હું છો નવ બનું. ૨

૪૭. ઘો ઠેલા !

ઘો ઠેલા, ઘો ઠેલા, ઘો ઠેલા,
હમ્મેલા ! હમ્મેલા ! હમ્મેલા !

ઊંચી છે વાટ

વંકા છે ઘાટ

અંધારી રાત : ઘો ઠેલા !

ઊંઘે ના, યાંત્રિકો, ઘો ઠેલા ! ૧.

ઘો ઠેલા, ગાડી છે વેરાને;

ઘો ઠેલા, ભાને કે ખેલાને;

ભીડાવો ખંભા સુ ખંભાને

ઘો ઠેલા, ઘો ઠેલા, ઘો ઠેલા ! ૨.

યંત્રોના યાંત્રિકો હારેલા

થાકેલા, પીધેલા, ખેડેલા,

સેતુઓ ભાંગીને સૂતેલા,

પડિયા છે, પડવા ઘે, ઘો ઠેલા !

હમ્મેલા ! હમ્મેલા ! ઘો ઠેલા !

હાંશીલા ! બેશીલા ! ઘો ઠેલા ! ૩.

ટિપ્પણ

૧. શબ્દના સોદાગરને: ખાંપણમાંય તારે ખતા પડશે = તારા શબ્દને કંઈ નહિ મળે.

૨. તકઢીરને ત્રોડનારી : જોગી ગોપીચંદની પીઠ = રાજ-મહેલના ચોકમાં ગૌડ બંગાળાના યુવાન રાજ ગોપીચંદ નાહતા હતા, રાણીઓ એને મર્દન કરતી હતી, તે વખતે ઉપરના ગોખમાં બેઠેલી માતા મેનાવતી રડતી હતી. તેનું બેનું આંસુ ગોપીચંદની પીઠ પર પડ્યું. ચમકીને બેનું બેનું. એણે માતાને રડતી દીઠી, કારણ પૂછ્યું. માએ કહ્યું, આવી કંચનવરણી કાયાનો આખરે નાશ થશે એ વિચારે આંસુ આવ્યાં માટે એ નાશમાંથી બચવા ભેખ લઈને અમરત્વ પ્રાપ્ત કર. ને તેમાંથી જ ગોપીચંદને જોગી બનાવવાના સંજોગો પેદા થયા હતા. અહીં ગોપીચંદની પીઠ માતાનાં આંસુએ ઝરડેલી, કાંટા પેટે ઉઝરડેલી કહી છે. લાડુડા = ત્રાજવાં પાડવા માટે રંગનાં ટપકાં, સૂરતા=નજર. કાંકણી=કંકણ.

૩. મોરપીંછનાં મૂલ : અહીં સર્જનહાર રૂપી ચિતારો. છુખીઉં=છબીઓ માટેનો ગ્રામ્ય શબ્દ. પોતાનાં સંપત્તિસૌંદર્ય સર-બવવા દોડતાં આત્મલુપ્થ ટોળાંથી અલગ રહેલો ભજનિક ગાયક તો વાંચે છે પોતાની કલા-સંપત્તિનાં જ શણગારસમૃદ્ધિને. એની પાસે બદલામાં દેવાનું બીજું કંઈ નથી, કિરતારદીધી કલાને જ એ કિરતાર પાસે ધરી દેવા ઇચ્છે છે.

૪. ગરજ કેને ! આ પદ ભાવનગર સાહિત્યસભાના આશ્રયે તા. ૨૧-૯-૪૦ની સાંજના સમારંભ પાસે ગયા પછી, તે સભાના પ્રમુખ શ્રી નટવરલાલ સૂરતીએ 'ચોરાશી વૈષ્ણવની વારતાઓ'માંથી પ્રભુની ને ગોવિંદસ્વામીની વાર્તા બતાવી. વાર્તા આમ છે કે શ્રીનાથજી પ્રભુ પોતાના ભક્ત ગોવિંદસ્વામી સાથે દહે રમતા હતા, દાવ

શ્રીનાથજીને માથે હતો, એવામાં મંદિરમાં પ્રભુ-દર્શનની ટકારી વાગી. શ્રીનાથજી ચમક્યા, પોતે હાજર થઈ જ જવું જોઈએ ! એટલે મંદિર તરફ નાહા. ‘પૂરો દાવ દીધા વગર જઈશ ક્યાં !’ એમ કહીને પાછળ દોડેલા ગોવિંદસ્વામીએ પ્રભુની પીઠમાં દડો માર્યો. પૂજારીઓએ આવીને ગોવિંદસ્વામીને પીટયા. પછી ભોગ ધરવા ટાણે પ્રભુ થાળ જમ્યા નહિ, રદન કરતા બેઠા. પૂજારીઓએ કારણ પૂછતાં કહ્યું કે ગોવિંદસ્વામીને નમે વગર વાંદે માર્યા છે, એ ભૂખ્યા દુઃખ્યા બેઠા છે, દોષ તો હતો મારો કે હું અધૂરે દાવે અંદર દોડ્યો આવ્યો, એને જમાડો તે પછી જ જમીશ.

મેં જીવનમાં પહેલી જ વાર સાંભળેલો આ પ્રસંગ અહીં યાર-યાર બંધ બેસે છે. દરિને મેં માનવનો પ્રેમી મિત્ર કહ્યો છે, માનવને પોતાના પૂર્ણત્વમાં તદ્દાકાર કરવા માટે કિરતાર સર્જનના પ્રારંભથી તલસતો મથી રહ્યો છે. માછલુડું બનીને... (કડી ૯-૧૦) પુરાણભાષ્યા દસ પ્રભુઅવતારો, અને કારણીનનો ઉત્ક્રાંતિવાદ (Theory of evolution) અહીં સૂચિત છે.

૬. ધીમાં ધીમાં લોચન બોલો : ‘ભમ્મર.....’=સંહાર સ્વરૂપ વિરાટનો બ્રહ્મગ થાય તો ભૂકમ્પો ચાલે. એની પાંપણ હલે તે જાણે વિરાટનું સૂપકું સોવાઈને સૃષ્ટિ રૂપી અન્ન ઝટકાઈને મહીથી પાપ દુષ્ટતા રૂપી ફાતરી કાંકરી ઝટકાઈ જીદી પડે. ‘મીડુંમાં માંડો...’ = એની નયન-મીટને વિરાટ તુલા કહી છે. એમાં ચૌદ અક્ષાંડોનું વજન તોળાય છે. સાંધણુ=ખેડે પલ્લાં વચ્ચે અણુસમતોલતા. ‘દગ રે ટાહી...’ = એની દષ્ટિ હિમાચલ શી શીતળ છે છતાં એ દષ્ટિપાત ચતાં તો દરિયામાં પણ આગ લાગે છે. એ તો આજના મહાયુદ્ધનું તાદશ સત્ય છે. ધણી=માલિક. ભોરીંગો ને વાસંગી=લોકક્ષય કરનાર હિંસાવૃત્તિઓરૂપી ફણીધર સાપો ને વાસુકીઓ. એને વશ રાખવાનો દાવો કરનારા શાસકો ને રાજનીતિજ્ઞો રૂપી વાદીઓ ને ગારડીઓ.

૯. હજી શું બાકી હશે : અસલનું એક આગમ-હજન છે.

દેવાયત પંડિત દા'ડા દાખવે

‘સુણો તમે દેવલદે નાર,

‘આપણા ધણીએ સત ભાખિયાં

‘જૂડાં નહિ રે લગાર

‘લખ્યા રે ભાખ્યા રે એ દિન આવશે.’

એ ભજનમાં ‘ઓતર થકી રે સાયમે આવશે’ એવા કોઈ પૃથ્વીનાં પાપ ધોવા આવનાર પુરુષની આગાહી છે.

૧૨. નધણિયાતી નથી : સૌરાષ્ટ્રની તાલુકદારી વસ્તીને ગાય કહીને, તેને પોતાને તામે કરવા મથતા રાજનીઓરૂપી ગોવા-જોની તાણખંચના રૂપકમાં મૂકેલ છે. આથેય=કોઈ પણ, નાદાર=તાકાતહીન. ગોકળી=ગોવાળ. ચામ=ચામડું. ગેલા=ધેલા. વાંભ=ગોવાળ ધણીનો પશુને ઓલાવતો સાદ.

૧૩. વર્ષા : વર્ષાને કાઠિયાણી રાજબાળા કહી છે. ‘સંધ્યાને તીર એક બખ્તરિયો જોધ ને ઘોડલાની જોડય’=વર્ષાના દિનની સંધ્યા-વેળાએ પશ્ચિમ દિશાના આભચારે રચાતી કોઈ ઘોડેસવાર જોદ્દાની વાદળી-આકૃતિ. એલાડય ચડી=એક ઘોડેસવારની પીઠ પાછળ બીજું ચંદ તે ‘એલાડય ચડયું’ કહેવાય. વરસી રહેલી ઋતુ રાજબાળાને એવા કોઈ પિયુ સાથે નાસી જતી કપવામાં આ વર્ષાસંધ્યાઓની વાદળ-આકૃતિઓ વિષેની નરી Phantasy છે. વીજળ-સનકાર=વીજળી રૂપી નેન-ઘશિરો.

૧૬. કાંતનારાં : મૂળ જે આયરીશ કાવ્ય પરથી ઉતારેલ છે તે મને આપનાર અને તેનો અનુવાદ થતો જોવાને ઉત્કંઠ બનનાર શ્રી ઇન્દુલાલ યાજ્ઞિક હતા: પોતે ૧૯૩૨-૩૩ના અરસામાં આયર્લેન્ડથી પાછા ફર્યા તે કાળની વાત. આમાં એક પૌત્રી (પોતરી) અને એક દાદી, બે કંગાલ પાત્રો વચ્ચેનો મધ્યરાત્રિ વેળાએ રેડિયાની મજૂરી

કરતે કરતે થયેલો વાર્તાલાપ છે. અંતર પુરાયલાં હતાં=અભેદ વ્યાપી રહ્યો હતો, કેમકે કંગાલિયતે બેઠિની સ્થિતિ હાડપિંજરવત્ કરી નાખી હતી.

‘આહીં કાંતું, તહીં કાને... = દેહદૌર્બલ્ય અને રાત્રિના થાકને કારણે તૂટી જવા લાગેલા કાંતણુ-તાર, કાંઈ દેખી હરીફ સ્ત્રીની નજર લાગતાં તૂટતા હોય, ને આંહીં કાંતેલા સૂતરની છલોછલ કોકડી (શગ) એ કાંઈ બીજીને રેંટિયે ચડતી હોય તેવો વહેમ. ‘નકકી આ પૂણીના રૂની ગોઝારી...’ = ત્યાં પણ એવી જ એક લોકમાન્યતા સુચવાઈ છે. આ પૂણી અરાખર ન કંતાવાનું કારણ, તેનું રૂ જ્યાં ઊગેલ હશે તે ખેતરની ધરતી પૂર્વે કાંઈક નિર્દોષોની હત્યાઓમાં રેડાયેલાં રુધિરે ભીંજાઈ હશે તે હોવાનું એ યુવતી માને છે.

૧૭. શોકરની દિવાળી : મોટર-માલિકાનો શોકર એ એક કાવ્યોચિત કરુણ પાત્ર છે. દિવાળી જેવા પર્વમાં તો એને બિલકુલ પોરો નથી રહેતો. મુંબઈજેવી નગરીની દિવાળીની રોશનીનો પ્રસંગ લઈને આંહીં એ કમખખતીનું આલેખન કર્યું છે. કડી ૧૨ ઉત્તરાર્ધ અને કડી ૧૩ આ આવૃત્તિમાં ઉમેરેલ છે. મૂળ તો આ કાવ્ય ૧૯૩૩ કે પછી ૩૪માં ‘જન્મભૂમિ’ના નૂતન વર્ષના અંકમાં પ્રગટ કરેલું.

૧૮. કેમ કરે ? કાયદો નૈ : ‘કમ્પન્સન’ = કમ્પેન્સેશન : શરીરને ઈજા થાય તેની આર્થિક નુકશાની.

૧૯. ગરીબોદ્ધારની ચાલાકીઓ : કારખાનાંનાં માલિકા મજૂરોને એના હક્કદાવે પગાર, કામના કલાકો વગેરે આપતો મુકરર કરી ન આપતાં પરોપકારદાવે જે થોડી સગવડો આપતા હોય છે તેના પરનો કટાક્ષ એક આંગલ કાવ્ય પરથી સ્પષ્ટ છે.

૨૪. યજ્ઞ-ધૂપ : ૧૯૨૮ના બારડોલી સત્યાગ્રહને ઉદ્દેશી રચાયેલું

૨૫. મોતનાં કંકુબોળણુ : ૩૦ ના રાષ્ટ્ર-સંગ્રામને ઉદ્દેશીને.

૨૬. નિરર્થક તૈયારીઓ : આંદામાનના રાજકેદીઓ મરણાંત અનશન પર હતા ત્યારે તેમની અંત્યેષ્ટિ ક્રિયા માટે કંફન લાકડાંની પણ સરકારી તૈયારીઓ થઈ ગઈ હતી એ વેળા પ્રકટ થયેલું. પછી તો રાષ્ટ્રમતનું જજરું દબાણ થવાથી એ સર્વ રાજકેદીઓને હિંદ ખાતે ફેરવવામાં આવ્યા હતા.

૨૭. ફાટશે અગ્નિથંભો : આમાં કડી ત્રીજીથી પ્રહલાદ-કથાનું રૂપક પરોવાયું છે, પણ અવતાર રોદ્ર કોઈ નૃસિંહનો નહિ, કદ્યાણી અંબાનો, જગજગનનીનો વાંચ્યો છે. ‘અંકધારી રહ્યા પિતા’ માં નિર્દેશ રાજકોટ-નૃપાલ સ્વં લાખાણરાજનો છે. એ પુણ્યસ્રોત રાજવીની પ્રતિમાની સામે જ સિતમો ગુજ્યા હતા.

૨૮. સમશેર તારી ભોંડી પડી : એ પણ રાજકોટ-પ્રજા સત્યાગ્રહને ઉદ્દેશીને રચાયું હતું. મીરાંને પ્રજા રૂપે સદા વિદ્યમાન કદખી છે.

૨૯. જતીન્દ્રનાં સંભારણું : રાજકેદી જતીન્દ્રે રાજકીય અંદીવાનોની દશા સુધરાવવા માટે બોંતેર દિવસનું મરણાંત અનશન ઉપાર્યું હતું. સને ૧૯૨૯. બાણપથારી બીભમની=મહાભારતના યુદ્ધમાં બીભમપિતામહ શરશય્યા પર સૂતેલા. દધીચિનાં વપુદાન=અસુરોના બીજી રીતે અશક્ય એવા સંહાર સારુ દધીચિ ઋષિએ પોતાનાં હાડકાં અસ્ત્ર કરવા આપેલાં. મોરધ્વજે કરવત સહ્યાં=મોરધ્વજ રાજને જીવતા કરવત વડે બીજા વેરી નાખ્યા હતા તે પૌરાણિક કથા છે.

૩૩. અણવચાચેલા સંદેશા : સમૈયા=સંતોના ઉત્સવને જૂની ભજનવાણીમાં ‘સમૈયો’ કહે છે. રૂશનાઈ=શાહી. આફુની સમાત્યું કરા ટીંબા...= જૂના લોકસેવક સંતોની કબરોને ‘સમાત્ય’

(સમાધિ) કહે છે. એના પોપડા જાણે કે ફાટે છે, ને સંતો જીડે છે. રામાપીર=રણમાં આવેલા ગામ રણેયાના મારવાડી રાજપુત્ર સંત રામદે પીર, જેમણે અસ્પૃશ્યોને ઈસ્લામમાં વટલાતા અટકાવી સવર્ણો બનાવેલા. એનું મૃત્યુ જીવાનીમાં જ થયું હતું. લીલો ઘોડો અને લીલો વાવટો, એ એ આ સંતનાં ખાસ ચિહ્નો છે. પરબ=એ નામનું એક પુરાતન ધર્મસ્થાનક કાઠિયાવાડમાં છે જેના સ્થાપક રચારી સંત દેવીદાસે મુખ્ય જીવનકાર્ય રક્તપીત્તિયાં કાઢ્યાંને સાચવવાનું કરેલું. એની વધુ વિગતો માટે જીઓ માટે ‘પુરાતન જ્યોત’ નામે પુસ્તક. અંકારી ઝોળી=સંત દેવીદાસ પોતાના આ ધર્મકાર્યને માટે કાઠ ખાસેથી ખેતર વાડી કે પૈસા દાણાની બાંધેલી આવક ન લેતા, પણ ગામેગામથી રોટીના ટુકડા બીખી લાવતા. ‘અંકારી’ એટલા માટે કે એ ઝોળીમાં થતી પ્રાપ્તિ અનિશ્ચિત પ્રકારની હતી; મળે ન મળે, વનુંઓછું મળે. આકાશવૃત્તિ.

૩૫. સલામો : શુદ્ધ બીજનો ચાંદ ઈસ્લામીઓને માટે પુનિત ચિહ્ન છે. એને અલ-હિલાલ કહે છે. જમી=જમીન. આસમાં=આસ્માન. ચમન=અગીચો. સબક=પવિત્ર શબ્દો. નૂરેવસ્લ=મિત્રતાનું તેજ. મિસ્કિનો=ગરીબો.

૩૭ આખરી ગાન : ઇંગ્લાંડના રાજા કેન્યુટની કથા એવી છે કે ખુશામદખોર હજૂરિયા એને કહેતા આ દરિયો પણ આપનો તાબેદાર છે. ડાહ્યો કેન્યુટ એ ખુશામદખોરોની જબાનોને જૂઠી પાડી દેખાડીને જીવનભરને માટે ચેતી ગયો હતો. આ કાવ્યમાં રાજવીઓ પરસ્પર વાતો કરી એકબીજાની ચિંતા, ગભરામણ, ભય-ભીતતા વગેરેને ચુપ કરવા મથી રહેલા કદપાયા છે.

૪૬. સંધ્યાવેળા : આમાં બીજી પંક્તિમાં ‘ત્ય’ ને બદલે ‘ત્યમ’ અને ચોથીમાં ‘રાચ’ ને બદલે ‘રામ’ કરવું.

૪૭. ઘો ઠેલા : આમાં જાદી પંક્તિમાં ‘યાત્રિકો’ નહિ પણ ‘યાત્રિકા જોઈએ.

પ્રથમ પ્રસિદ્ધિ

આમાંનાં ઘણાંખરાં ૧૯૩૬ થી ૧૯૪૦ સુધીના ‘ફૂલછાપ’માં પ્રસિદ્ધ થયાં હતાં. તે સિવાય ‘શબદના સોદાગરને’ ૧૯૩૬ના ‘શરદ’ વાર્ષિકમાં, ‘કાંતનારાં’ જન્મભૂમિના ૧૯૩૪ ના દીપોત્સવી-અંકમાં, ‘શોકરની દિવાળી’, ‘સાહિત્યની આરમાસી’, ‘જુદાઈના જંગલમાંથી’ એટલાં ‘જન્મભૂમિ’ માં પ્રકટ થયેલાં. ‘વર્ષા’ ૧૯૩૫માં ‘બે વડી મોજ’માં છપાયું હતું.

‘વીર જતીન્દ્ર’, ‘યજ્ઞધૂપ’ અને ‘મોતનાં કંકુયોગણ’ ‘૩૦માં સિંધુડો નામના સંગ્રહમાં મૂકેલાં, પણ એવા ત્રણેક નાના સંગ્રહો વિખેરી નાખીને એનાં આ બે સિવાયનાં બધાં ‘યુગવંદના’માં ઉમેરી દીધેલાં; આ ત્રણ રખડુ મેઢાં ગદાર રહી ગયેલાં એને આજે આ વાડામાં પૂરવામાં આવે છે.

‘તકદીરને ત્રોફનારી’, ‘ગરજ કાને’ અને ‘વધુ ન માગુ’ એ ત્રણે અપ્રકટ નવલાં છે.

અનુવાદો

અનુવાદો ફક્ત બે છે, ‘કાંતનારાં’ અને ‘ગરીબોદ્ધારની ચાલાકીઓ’. આની અસલ કૃતિઓ આજે હાથવગી હોત તો સરખામણી સમજવા માટે અહીં શામીલ કરત.

ચિત્રો પરથી સૂઝેલાં

‘લોકશ્વરનો સેતુબંધ’ ફૈજપુરની પ્રથમપહેલી ગામડે ભરાયેલી મહાસભાનું રમરણ અંકિત કરે છે. કેટલાંક ગીતો ચિત્રો પરથી

રચાયેલા છે: ‘પૃથ્વીનાં સાવકાં બાળ’ એ શ્રી. કનુ દેસાઈના ‘ભાઈ-બહેન’ પરથી; ‘મને વેચશે મા’ એક ગરીબના યુરોપી ચિત્ર પરથી; ‘હો ઠેલા’ એક યુરોપી ચિત્ર પરથી; ‘કેમ કરે કાયદો ને’ એક હાથ કપાયેલા રાજસ્થાની કારખાનાના મજૂરની છબી પરથી : ‘કંદન બાકી ફેટલાં’ એ સ્પેનીશ જાદુવાસ્થળીમાં ખપેલા એક પુત્રના શબ ઉપર આક્રંદ કરતી માતાની તસ્વીર પરથી: ‘કાળનું વંદન’ સ્વ. તિલક મહારાજની, ચોપાટી પરની પ્રતિમા પરથી; ‘ફાટશે અગ્નિથંભો’ એ એક જાતે દોરેલા કાર્ટૂન પરથી ઉતારેલ છે. ‘પુત્રની વાટ જોતી’ રાજકોટના સ્વ. ઠાકોર ધર્મેન્દ્રસિંહજીના એક કાર્ટૂન પરથી: ‘અસહ્ય વાત’ એક ચીનાઈ જાતેના ચિત્ર પરથી. ‘આખરી જ્ઞાન’ એક કાર્ટૂન પરથી: ‘મોરખીંજનાં મૂલ’ આ સંગ્રહમાં મૂકેલા મુખ્યપૃષ્ઠના ચિત્ર પરથી : ‘ધીમાં ધીમાં લોચન ખોલો’ શ્રી દેવીપ્રસાદ રાયચૌધરીના, મોડર્ન રિયુના બુલાઈ ૧૯૪૦ના અંકમાં આવેલી શિલ્પકૃતિ ‘Shiva The Destroyer’ પરથી.

